

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

Κοσμητόρος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣ ΓΩΔΟΝ ΑΠΟΚΡΙΣΕΩΝ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ Η ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΑΥΤΟΥ *

4. *Περὶ τῶν μυστηρίων* ¹

Τὴν θεϊὰν χάριν ἠθέλησεν ὁ Θεὸς νὰ μεταδίδῃ εἰς τοὺς κατὰ πρόγνωσιν ἐκλελεγμένους καὶ προωρισμένους, οὓς συνάγει διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ οἰκειοποιεῖ ἑαυτῷ, οὐ μόνον νοητῶς, ἀλλὰ καὶ «διὰ τινων σημείων αἰσθητῶν, οἷον ἐνεγύρων ἀσφαλεστάτων τῆς ἐκείνου πρὸς τοὺς ἐκλεκτοὺς ἐπαγγελίας». Τὰ αἰσθητὰ καὶ ὁρατὰ ταῦτα σημεῖα, δι' ὧν μεταδίδεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἢ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τεταμειυμένη ἀόρατος χάρις τοῦ Θεοῦ, καλοῦνται μυστήρια, συγκείμενα ἐξ ὕλης ὁρατῆς καὶ Πνεύματος ἁγίου. Βεβαίως ἠδύνατο ὁ Θεὸς νὰ μεταδίδῃ ταύτην εἰς τοὺς ἀνθρώπους μόνον νοητῶς καὶ ἀοράτως, ἐν τούτοις ὅμως πράττει τοῦτο καὶ δι' αἰσθητῶν σημείων, «τοῦτο μὲν, ὅτι διπλῶν ἐκείνων ὄντων, διπλοῦν ἐχρῆν καὶ τὸν τῆς μεταδόσεως τρόπον εἶναι, ἕκ τε ὕλης αἰσθητῆς καὶ ἕκ Πνεύματος ἁγίου, ὥσπερ οἱ ταῦτα δεχόμενοι ἕκ τε σώματος αἰσθητοῦ καὶ ψυχῆς νοεραῶς σύγκεινται ²· τοῦτο δέ, ἵν' ἔχωσι μᾶλλον πληροφορεῖσθαι διὰ τῶν τῇ αἰσθήσει ὑποπιπτόντων ἐνεγύρων τοῦ Θεοῦ, ὅτι προεγνώσθησάν τε καὶ προωρίσθησαν εἰς ζωὴν αἰώνιον τῇ τοῦ προγινώσκοντος καὶ προορίζοντος χάριτι ³». Καὶ τὰ μὲν μυστήρια εἶναι ἕκ προστάγματος Θεοῦ, αἱ δὲ τελεταὶ αὐτῶν, συλλεγεῖσθαι ὡς τὰ

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 238.

1. Ὁμολογ. 5, 7—13. Ἀποκρίσ. 2, 5, 9, 10, 13, 15.

2. Ἐνταῦθα ἐπεται ὁ Κριτόπουλος τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησι Πατράσι Γρηγορίῳ Νεζιανθίνῳ, Γρηγορίῳ Νύσσης, Κασίλλῳ Ἀλεξανδρείας καὶ μάλιστα Ἰωάννῃ Δαμασκηνῷ (Ἐκδ. ὁρθ. πίστ. 4, 9. Migne P. G. 94, 1121), ὁμοίως διδάσκουσι περὶ τῶν μυστηρίων γενικῶς καὶ ἰδίως περὶ τοῦ τοῦ βαπτίσματος.

3. Ὁμολογ. 5. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν μυστηρίων ὡς «ἐνεγύρων» πρέπει νὰ νοηθῆ ὀχὶ ἐν προτεσταντικῇ ἀλλ' ἐν ὀρθοδόξῳ ἐννοίᾳ, ἐν οἷα περίπου ἀπαντᾷ παρὰ τε τῇ ἀρχαίᾳ ἐλληνικῇ δογματικῇ φιλολογίᾳ ὡς καὶ παρὰ τῇ συγχρόνῳ τῷ Κριτοπούλῳ, ὡς π.χ. καὶ παρ' αὐτῇ τῇ ὑπὸ λατινικὴν ἐπίδρασιν Ὁμολογία τοῦ Μογίλα I, 101. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀληθὲς εἶναι, ὅτι ὁ Κριτόπουλος, πραγματευθεὶς τὸ περὶ μυστηρίων κεφάλαιον εὐθύς μετὰ τὸ περὶ προγνώσεως καὶ προορισμοῦ, ποιεῖται τὴν μετάβασιν ἀπὸ τούτου εἰς ἐκεῖνο δι' ἀνεπιτυχῶς συσχετίσεως καὶ συνδέσεως αὐτῶν, ὀρίζων τὰ μυστήρια ἐν προφανεῖ πρὸς τὸν προορισμὸν ἀναφορᾷ. Τοῦτο παρήγαγε τὸν M. Jugie (μν. ἔ. τ. III, σ. 14) νὰ θεωρήσῃ αὐ-

πολλὰ ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς, ὠρίσθησαν ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν διαίρεσιν τῶν μυστηρίων, ὁ Κριτόπουλος παραδέχεται τὰ ἑπτὰ μυστήρια τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας: βάπτισμα, χρῖσμα, θεῖαν εὐχαριστίαν, μετάνοιαν, ἱερωσύνην, γάμον καὶ εὐχέλαιον. Ἄλλ' ἔχων ὑπ' ὄψει τοῦτο μὲν ὅτι τὰ μυστήρια «καθ' ἑαυτὰ οὔτε ἴσης ἀξίας εἶναι, οὔτε ἐξ ἴσου ἀναγκαῖα»¹, οὔτε τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐπιδιώκουσι, δι' ὅπερ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες καὶ συγγραφεῖς κατὰ προτίμησιν ἐξαίρουσι τὸ βάπτισμα καὶ τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν², χωρὶς ὅμως ν' ἀγνοῶσι

τὸν ὡς τελοῦντα ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ δικαιοσύνης διδασκαλίας τῶν Διαμαρτυρομένων, ἐπιλέγων ταῦτα: «ex quo quis inferre poterit sacramenta pro solis electis existere, in electis solis operari». Νομίζομεν ὅμως ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι λίαν ἐξεζητημένη καὶ ὑπερβολικὴ, καθόσον πλὴν τῆς ἀνωτέρω ἀνεπιτυχοῦς μεταβάσεως καὶ συνδέσεως, ὡς καὶ τοῦ ὑπερτονισμοῦ τῶν «ἐκλεκτῶν», οὐδὲν ἄλλο δικαιολογεῖ ταύτην. Τούναντιον μάλιστα τὸ περὶ προορισμοῦ καὶ δικαιοσύνης ζήτημα εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἐπιτυχῶς ἐπραγματεύθη ὁ Κριτόπουλος ὑπὸ ἀκραιφνῶς ὀρθόδοξον πνεῦμα, τοῦθ' ὅπερ συνομολογεῖ ἡμῖν καὶ αὐτὸς ὁ J u g i e, γράφων: «in capite IV suae Confessionis fidei genuinam Graecorum explicationem retulit, quam novo aliquo modo proposuit» (αὐτόθι τ. II. σ. 768/9) πρὸς τοῦτοις δὲ ὀρθοδόξως πραγματεύεται ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον καὶ τὰ ἑπτὰ μυστήρια. Σχετικῶς ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις Σύνοδος τοῦ 1672 ρητῶς ἀπεφώνητο, ὅτι «τὸ βάπτισμα ἀναίρει τὴν προποταρικὴν ἁμαρτίαν καὶ πᾶσαν ἄλλην ἁμαρτίαν ἀπλῶς καὶ οὐ μόνον τῶν προορισθέντων». (Δοσιθέου, Ἐγχειρίδιον κατὰ τῆς καθβρινικῆς φρενοβλαβείας κλ., Βουκουρέστιον 1690, σ. 14).

1. X. Ἀνδροῦτσου, Συμβολικὴ² σ. 298.

2. Οὕτως ὁ Ἰουστίνος (Α' Ἀπολογ. 61, 66. Migne P. G. 6, 420, 428), ὁ Ψευδοδιονύσιος Ἀρεοπαγίτης (Περὶ Ἐκκλῆσ. Ἱεραρχ. 2,3. Migne P. G. 3,121), ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων (Μυσταγ. 1-4. Migne P. G. 33, 1065 ἔ.), ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς (Ἐκδ. ὀρθ. πίστ. 4,9. 13. Migne P. G. 94, 1117 ἔ., 1136 ἔ.) καὶ ἄλλοι, ἐκ δὲ τῶν Λατίνων ὁ Ἀύγουστινος (In Psalm. 108), ὁ Ἀμβρόσιος (De Sacram. 6) καὶ ἄλλοι. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ὁ Μόσχας Πλάτων, (Ὁρθόδοξος διδασκαλία, μετάφρ. Α. Κοραῆ, 1834 σ. 133) καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων (Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα, τ. Α' σ. 63) ἐν ταῖς Κατηχήσεσιν αὐτῶν ὀνομάζουσι τὰ δύο ταῦτα μυστήρια «κυριώτατα καὶ ἐξαιρετά». Καὶ ὁ Ἰ. Μεσολωρᾶς γράφει: «ἐν μὲν τῇ μερικωτέρῃ σημασίᾳ τῆς λέξεως, μυστήρια εἶναι τὸ βάπτισμα καὶ ἡ θεία εὐχαριστία... ἐν δὲ τῇ γενικωτέρῃ, μυστήρια εἶναι αἱ ἑπτὰ ἐκεῖναι ἱεραὶ τελεταί, «ἀτίνες μεταδοτικαὶ οὐσαι τῆς θείας χάριτος», ἐνεργοῦσι μυστηριωδῶς καὶ διακρίνονται τῶν λοιπῶν συνήθων ἱερῶν τελετῶν» (μν. ἔ. τ. Β'—2 σ. 150/1). Πρβλ. καὶ Ζ. Ρώση, Περὶ τῆς ἐνώσεως πασῶν τῶν θρησκευτῶν καὶ Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1868, σ. 44 ἔξ.—Δογματικὴ (λιθογραφηθεῖσα ὑπὸ Ἰ. Ἀγγελοπούλου), Ἀθῆναι 1891, σ. 529. Ὡς γνωστόν, τῆς ἁγίας Γραφῆς ὡς καὶ τῆς ἀρχαίας Παραδόσεως μὴ ὀριζούσης ρητῶς τὸν ἀριθμὸν 7 τῶν μυστηρίων, πρωτὴ μνεῖα αὐτοῦ παρ' ἡμῖν ἐγένετο ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰῶβ (1270) καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Παλαιολόγου, τοῦ ὑποβαλόντος τὴν γνωστὴν λατινικὴν ὁμολογίαν εἰς τὴν σύνοδον τῆς Λυῶν (1274). (Πρβλ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ ἀποδιδομένη

καὶ τὰ ἕτερα πέντε μυστήρια, περὶ ὧν ἀλλαχοῦ ποιοῦνται λόγον, τοῦτο δὲ ὅτι πρὸς Διαμαρτυρομένους ἀπευθυνόμενος καὶ τὴν μετ' αὐτῶν προσέγγισιν καὶ ἔνωσιν ἐπιδιώκων ἔδει ν' ἀποφύγη κατὰ τὸ δυνατόν τὴν πολεμικὴν κατ' αὐτῶν ὡς καὶ πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ σκανδαλίση αὐτούς, ἐπὶ πλεόν δ' ἀποβλέπων οὐχὶ εἰς τὴν ἀνάγκην τῶν μυστηρίων, τὴν εἰς τὴν ὁλότητα τῶν πιστῶν, ἥτοι τὴν Ἐκκλησίαν, ἀναφερομένην, ἀλλ' εἰς τὴν προσωπικὴν ἀνάγκην ἑνὸς ἐκάστου πιστοῦ, καὶ τέλος ἔχων ὑπ' ὄψει καὶ διαφόρους παρ' ὀρθοδόξων θεολόγων διαιρέσεις τῶν μυστηρίων, ἀπεφάνητο ὅτι «τὰ πρὸς σωτηρίαν ἀναγκαῖα μυστήρια (εἰσὶ) τρία: βάπτισμα, κοινωνία, μετάνοια... παρὰ ταῦτα δὲ τὰ τρία ἀναγκαῖα μυστήρια εἰσὶ καὶ τινες τελεταὶ μυστικαί, μυστήρια κἀκεῖναι ὁμωνύμως καλούμεναι παρὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τὸ μυστικὸν τε καὶ πνευματικὸν ταύταις ἐμπεριέχεσθαι· οἷον τὸ μετὰ τὸ ἅγιον βάπτισμα εὐθύς παραλαμβάνομενον ἅγιον χρίσμα, ἡ τάξις τῶν ἱερέων, ὁ πρῶτος γάμος καὶ τὸ εὐχέλαιον»¹. Ἡ τοιαυτὴ δ' ὅμως οὐχὶ ἄγνωστος καὶ εἰς ἄλλους ὀρθοδόξους θεολόγους διάκρισις καὶ διαίρεσις τῶν μυστηρίων εἰς δύο τάξεις φαίνεται ὅτι ἐγένετο διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, ἀντιστοιχοῦσα μᾶλλον πρὸς τὴν εἰς ὑποχρεωτικὰ καὶ προαιρετικὰ μυστήρια δισπῆν διαίρεσιν, τοῦ Κριτοπούλου πιθανῶς συγενουόντος, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Λαμασκηνοῦ², καὶ συνυπονοοῦντος μετὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος καὶ τὸ μυστήριον τοῦ χρίσματος, ὡς δύναται νὰ ὑποθέσῃ τις ἐκ τοῦ κεφ. 8 τῆς Ὁμολογίας καὶ τῆς 2 Ἀποκρίσεως, ἔνθα συνεξετάζονται συνηνωμένα τὰ δύο ταῦτα ἔκπαλαι ἐν τῇ πράξει ἠνωμένα καὶ ἀχώριστα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ μυστήρια. Τῷ ὄντι, συγκρίνων τις τὴν Ὁμολογίαν μετὰ τῶν Ἀποκρίσεων πρὸς τὸν Θωμᾶν Γῶδον δύναται νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Κριτόπουλος ὀνομαζέει μυστήρια μὲν ἐν τῇ στενῇ σημασίᾳ τῆς λέξεως τὰ τέσσαρα ὑποχρεωτικὰ τοιαῦτα, ἥτοι βάπτισμα, χρίσμα (συντιθέμενος ἀμφοτέρα ταῦτα), θείαν εὐχαριστίαν καὶ μετάνοιαν, καθ' ὅσον ταῦτα εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα καὶ ἀπαραίτητα διὰ τὴν προσωπικὰς ἀνάγκας ἐκάστου πι-

εἰς τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγον λατινικὴ ὁμολογία πίστεως τοῦ 1274, Ἀθῆναι 1947). Ἐπισημότερον δὲ συνεξηγήθη καὶ ὁρίσθη ὁ ἀριθμὸς οὗτος κατὰ τὸν 10^{ον} καὶ 15^{ον} αἰῶνα, πρὸς ἀντιδιαστολήν ἀπὸ τῶν προτεσταντικῶν καινοτομιῶν καὶ κατὰ τῆς Λουκαρείου Ὁμολογίας ἐν τοῖς λεγομένοις συμβολικοῖς βιβλίοις. Πρβλ. Ἰερεμίου Β', Ἀπόκρισ. Α', 7 (Ἱ. Μεσολωρᾶ, τ. Α' σ. 140 ἐξ.), Μογίλα, Ὁμολογ. Α', 98 (Ἱ. Μεσολωρᾶ, τ. Α' σ. 423. Ε. Kimmel, τ. Α' σ. 170), Δοσιθέου, Ὁμολογ. ὄρ. 15 (Ἱ. Μεσολωρᾶ, τ. Α' Παράρτ. σ. 113. Ε. Kimmel, τ. Α' σ. 448). Πρακτικὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τοῦ 1638 (Ἱ. Μεσολωρᾶ, τ. Α' Παράρτ. σ. 30. Ε. Kimmel, τ. Α' σ. 404) καὶ τοῦ 1672 (Ἱ. Μεσολωρᾶ, τ. Α' Παράρτ. σ. 140. Ε. Kimmel, τ. Β' σ. 216), ὡσαύτως καὶ τῆς ἐν Ἰασιῶ τοῦ 1642 (Ἱ. Μεσολωρᾶ, τ. Α' Παράρτ. σ. 40. Ε. Kimmel, τ. Α' σ. 414).

1. Ὁμολογ. 5. Πρβλ. καὶ Ἀπόκρισ. 10.

2. Ἐκδ. ὀρθ. πίστ. 4, J. Migne P. G. 94, 1117 ἐξ.

στοῦ ἡ, ὡς αὐτὸς λέγει, «ἀπλῶς ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν» ἐκάστου ἢ «σφραγιστικὰ τῶν τοῦ Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς ἐπαγγελιῶν καὶ σωτηριώδη», μυστήρια δὲ ἐν τῇ εὐρείᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως ἢ μυστηριώδεις ἢ μυστικὰς τελετὰς τὰ τρία προαιρετικὰ μυστήρια, ἧτοι τὴν ἱερωσύνην, τὸν γάμον καὶ τὸ εὐχέλαιον, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὡς «οὐχὶ ἀπλῶς ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν» ἐκάστου πιστοῦ, οὐδὲ συμβαλλόμενα ἀμέσως «τῇ αἰωνίῳ ζωῇ»¹. Διὰ τοῦτο τὰ μὲν πρῶτα ἐξαίρει ἰδιαζόντως, τὰ δὲ τελευταῖα οὐχί. Παρὰ ταῦτα δ' ὅμως ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ συνειδήσει τοῦ Κριτοπούλου φαίνεται ἐρριζωμένη ἢ πεποίθησις, ὅτι καὶ τὰ τελευταῖα ταῦτα τρία προαιρετικὰ εἶναι μυστήρια τῆς αὐτῆς φύσεως πρὸς τὰ προηγούμενα τέσσαρα ὑποχρεωτικὰ· διὸ καὶ ὡς τοιαῦτα πραγματεύεται καὶ συνεξετάζει αὐτὰ ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ καὶ διαστέλλει τῶν λοιπῶν παραδόσεων τῆς Ἐκκλησίας, παρατηρῶν μάλιστα ἐν τέλει αὐτῶν γενικῶς: «περὶ μὲν οὖν τῶν ἁγίων μυστηρίων (δηλ. καὶ τῶν ἑπτὰ) καὶ τῶν περὶ ταῦτα τελετῶν ἀρκούντως ἤδη λέλεκται· ἀπεδείχθη γάρ, τὰ μὲν μυστήρια εἶναι ἐκ προστάγματος Θεοῦ, τὰς δὲ τούτων τελετὰς, παραδόσεις εἶναι τῆς παλαιᾶς καὶ πρωτοτύπου Ἐκκλησίας, συνειλεγμένας μέντοι ὡς τὰ πολλὰ παρὰ τῆς ἁγίας Γραφῆς»². Ἀλλαχοῦ δὲ δις ἐπαναλαμβάνει, ὅτι τῶν ἐν τῇ δευτέρῳ κατηγορίᾳ καταταχθέντων ὑπ' αὐτοῦ μυστηρίων ἢ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία «χρηῖται δίχα πάσης ἀντιλογίας... ἀνευ ἀμφιβολίας»³, ἐκφράζων οὕτω τὴν ἑαυτοῦ πίστιν καὶ εἰς τὰ ἑπτὰ μυστήρια⁴.

1. Ὁμολογ. 12. Εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα προστίθῃσιν ἐν Ἀποκρίσ. 10, ἐπόμενος ἀρχαιότεροις ἐκκλησιαστικοῖς συγγραφεῦσι, καὶ τὴν «τάξιν τῶν μοναχῶν καὶ τὴν κηδεῖαν τῶν κεκοιμημένων». (Ἄνωτ. σ. 81, πρὸβλ. καὶ Ἰω. Καρμίρη, Ἀνέκδοτος ὁμιλία τοῦ Π. Ρουσάνου, «Θεολογία» 14 (1936) 32). Ταύτας ὅμως ἐν τῇ βραδύτερον γραφείῳ Ὁμολογίᾳ οὐ μόνον δὲν συγκαταλέγει μετὰ τῶν μυστηρίων οὐδὲ ἀναπτύσσει ἰδιαιτέρως καθὼς τὰ ἑπτὰ μυστήρια, ἀλλὰ τὴν μὲν κηδεῖαν τῶν κεκοιμημένων οὐδόλως ἀναφέρει, τὴν δὲ τάξιν τῶν μοναχῶν κατατάσσει εἰς τὰς παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τῆς ἐπεξηγήσεως ὅτι δὲν δύναται αὕτη νὰ συνεισφέρει ἀναγκάως τι «μῆτε πρὸς σύστασιν τῆς Ἐκκλησίας μῆτε πρὸς τὴν ἐκείνων αὐτῶν σωτηρίαν», ἀλλὰ χρησιμεύει ὡς κόσμος τις καὶ καλλωπισμὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ (Ὁμολογ. 19). Σχετικῶς καὶ ὁ J. Michalescu παρατηρεῖ, «dass zur Zeit Metrophanes' die Schwankungen in bezug auf die Zahl der Sakramente und auf die kirchlichen Gebräuche, welche als Sakramente angesehen werden sollten, noch nicht aufgehört hatten, und ziehen wir noch weiter in Erwägung, dass gewöhnlich auch heutzutage von den Theologen ein Unterschied zwischen den Sakramenten betreffs ihrer Wichtigkeit gemacht wird, so kann man Metrophanes des Protestantismus nicht beschuldigen, wie manche, z. B. Nikolaus Comnenus und Nihusius, getan haben» (μν. ἔ. σ. 185).

2. Ὁμολογ. 14.

3. Ἀπόκρισ. 10.

4. Καὶ ὁ A. Pichler δέχεται, ὅτι ὁ Κριτόπουλος «nimmt gerade so gut, wie Jeremias, 7 Sakramente an, nur unterscheidet er ihre Würde und be-

Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται δῆλον, ὅτι τὰ ἑπτὰ μυστήρια τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διαμετρεῖ ὁ Κριτόπουλος εἰς δύο κατηγορίας: α') τὰ ἀπλῶς ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν ἐκάστου πιστοῦ ἢ σφραγιστικά τῶν τοῦ Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς ἐπαγγελιῶν καὶ σωτηριῶδη, ἧτοι βάπτισμα, θείαν εὐχαριστίαν, μετάνοιαν καὶ πιθανώτατα χρίσμα, καὶ β') τὰ οὐχὶ ἀπλῶς ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν ἐκάστου πιστοῦ, ἧτοι ἱερωσύνην, γάμον καὶ εὐχέλαιον. Τὰ τέσσαρα πρῶτα συμπτύσσει εἰς τρία, συνυπολογίζων καὶ συνεξετάζων τὰ ἀνάκαθεν συνηνωμένα καὶ ἀχώριστα ἐν τῇ τελετουργικῇ πράξει τῆς Ἐκκλησίας μυστήρια τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος, οὕτω δὲ καταντᾷ εἰς τριάδα μυστηρίων, ἣν ἀναφέρει καὶ συσχετίζει πρὸς τὴν Ἁγίαν Τριάδα, καὶ δὴ τὸ μὲν βάπτισμα πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ καταλλαγὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ υἰοθεσίαν, τὴν δὲ θείαν εὐχαριστίαν πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ συσσωμάτωσιν τούτων, καὶ τὴν μετάνοιαν πρὸς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ τὴν διαμονὴν αὐτοῦ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, γράφων τὰ ἑξῆς: «Τρία δὲ ταῦτα εἰς τύπον τῆς ὑπεραγίας καὶ δημοσίου Τριάδος. Τὸ μὲν ἅγιον βάπτισμα σημεῖον τῆς τοῦ Πατρὸς πρὸς ἀνθρώπους καταλλαγῆς, ἐν τῷ αἵματι τοῦ μογενοῦς αὐτοῦ υἱοῦ, δι' οὗ καὶ υἰοθεσίας ἡμᾶς ἀξιοῖ διὰ τοῦ βαπτίσματος· δι' ἧς καταλλαγῆς καὶ υἰοθεσίας λυτρούμεθα τῆς ἀρχεγόνου ἀρᾶς καὶ τέκνα Θεοῦ κατὰ χάριν γινόμεθα. Ἡ ἀγία κοινωνία σύμβολον τῆς συσσωματώσεως καὶ ἐγκεντρίσεως ἡμῶν πρὸς τὸν ἐνανθρωπήσαντα υἱὸν καὶ λόγον τοῦ Θεοῦ· δι' ἧς ἐγκεντρίσεως δὲ λυτρούμεθα τοῦ αἰωνίου θανάτου. Τῆς ρίζης γὰρ ὑγιαινώσεως καὶ ἀεὶ θαλλούσεως, οὐκ ἔσθ' ὅπως μὴ καὶ τοὺς κλάδους συνυγαίνειν ταύτη καὶ συνθάλλειν διαπαντός. Ἡ μετάνοια τεκμήριον τῆς ἐν ἑμοὶ διαμονῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νύπτοντός μου τὴν καρδίαν, δσάκις ἀμαρτάνω τοῦ πρόποντος, μεταμέλεσθαί τε ἐρεθίζοντός με καὶ χρηστὰς ἐλπίδας μοι ὑποτείνοντος...»¹ Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύναται νὰ συναχθῆ, ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου τονισμὸς τῆς τριάδος τῶν μυστηρίων ὀφείλεται ἔνθεν μὲν εἰς συμβολικὸν καὶ μυστικὸν μᾶλλον παραλληλισμὸν πρὸς τὴν τριάδα τῶν προσώπων τῆς μιᾶς θεότητος², τοσούτω μᾶλλον ὅσω ὁ Κριτόπουλος βλέπει πρὸς τοιοῦτους συμβολισμοὺς καὶ «μυστικωτέρας θεωρίας»³, ἔνθεν δὲ εἰς δόξασιν καὶ ἔξαρσιν τῆς ἀναγκαῖα-

zeichnet daher als die zwei vornehmsten Taufe und Communion, wie auch die Väter sehr häufig gethan, als die drei nothwendigsten aber Taufe, Communion und Busse» (μν. ἔ. σ. 96).

1. Ὁμολογ. 5.

2. Πρβλ. καὶ W. Gass, μν. ἔ. σ. 235. P h. M e y e r, ἄρθρον Metrophanes Kritopulos, ἐν Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche³, τ. XVI. σ. 32.

3. Οὕτω π. χ, τὰ μὲν βιβλία τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης συμπτύσσει εἰς τὸν ἀριθμὸν 33, διὰ τὴν συμβολίση δι' αὐτοῦ τὰ 33 ἔτη τῆς ἐπιγείου ζωῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, «ἵνα μηδὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερῶν βιβλίων ἄμοιρος ἢ μυστηρίου τινὸς θείου» (Ὁμολογ. 7), τὰς δὲ ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις θεωρεῖ ὡς θεσπισθείσας

τητος αὐτῶν διὰ τὴν προσωπικὴν ἐκάστου ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας ἀπαλλαγὴν καὶ σωτηρίαν, τῶν λοιπῶν μυστηρίων ἀναφερομένων εἰς δλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν, δι' ὃν λόγον πρὸ αὐτοῦ καὶ ὁ Ἱερεμίας Β' χαρακτηρίζει καὶ ἐξάγει ὡς «παντὶ χρήσιμα τὸ βάπτισμα, τὸ μύρον, τὴν κοινωνίαν»¹. Ὁ δὲ μὴ ρητὸς τονισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ 7 τῶν μυστηρίων ὀφείλεται τὸ μὲν εἰς φιλενωτικὸς σκοποὺς καὶ ἐπιδιώξεις τοῦ Κριτοπούλου ἐν μέσῳ τῶν Διαμαρτυρομένων, τὸ δὲ εἰς τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐπικρατοῦσαν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ, ἀκολουθοῦσῃ τῇ ἀρχαίᾳ παραδόσει, ἀστάθειαν καὶ ἀβεβαιότητα ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν μυστηρίων καὶ τῶν μεταξὺ αὐτῶν κατατασσομένων ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων, τοῦ ἀριθμοῦ 7 αὐτῶν στερεοποιηθέντος καὶ ἐπισημοποιηθέντος μικρὸν ὕστερον διὰ τῶν ἀντιλουκαρείων καὶ ἀντιπροτεσταντικῶν Συνόδων καὶ Ὁμολογιῶν τοῦ 15' αἰῶνος. Ἄλλ' ὅπως ποτ' ἂν ἦ, ἡ ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου διαίρεσις τῶν μυστηρίων εἰς ἀπλῶς ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν μυστήρια εἶναι ἀναμφισβητήτως ἀνάλογος πρὸς ἐτέρας ὁμοίας διαιρέσεις αὐτῶν παρ' ὀρθοδόξων θεολόγων, π. χ. τὴν ἐπικρατοῦσαν παρ' αὐτοῖς μέχρι σήμερον διαίρεσιν εἰς ὑποχρεωτικὰ (τὰ 4 πρῶτα) καὶ προαιρετικὰ (τὰ 3 τελευταῖα), ἢ τὴν εἰς ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα μυστήρια τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου², ἢ τὴν εἰς μυστήρια ἐν μερικωτέροι καὶ γενικωτέροι σημασίᾳ τῶν Ζ. Ρώση καὶ Ἰ. Μεσολορᾶ³, ἢ τὴν συνήθη διάκρισιν καὶ ἔξαρσιν τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς θείας εὐχαριστίας ὡς τῶν κυριωτάτων καὶ ἐξαιρέτων μυστηρίων τῆς Κ. Διαθήκης⁴ κ. τ. λ. Ὡστε τὴν ἀνωτέρω διαίρεσιν προετίμησεν ὁ Κριτόπουλος ἀποβλέψας μᾶλλον εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἢ μικροτέραν ἀξίαν καὶ σημασίαν καὶ ὀφέλειαν καὶ ἀναγκαιότητα τῶν μυστηρίων δι' ἕκαστον τῶν πιστῶν, ὡς καὶ εἰς τὸν σκοπὸν ὃν ταῦτα ἐπιδιώκουσιν, ὡς ἔπραξαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι ὀρθόδοξοι Πατέρες καὶ θεολόγοι πρὸ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτόν, ὡς εἶδομεν, δεδομένου ὄντος ὅτι καὶ σήμερον ἔτι οἱ ὀρθόδοξοι

ὑπὸ τῶν Πατέρων οὐχὶ ἀνευ τινὸς μυστικωτέρας θεωρίας... καὶ τινος θεωρίας ὑψηλοτέρας συμβολικῶς ὑπονοουμένης» (Ἀπόκρισ. 4).

1. Ἀπόκρισ. Α', 7. Παρὰ Ἰ. Μεσολορᾶ, μν. ἔ. τ. Α' σ. 140.

2. Συνταγματίον περὶ τῶν ἁγίων μυστηρίων, Βενετία 1600, σ. 33.

3. Βλέπ. ἀνωτέρω σ. 398 ὑπόσημ. 2. Ὁ Ζ. Ρώσης μάλιστα προετίθησιν, ὅτι «ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν, ἐκλαμβάνουσα τὴν λέξιν μυστήριον κατὰ τὴν γενικωτέραν καὶ μερικωτέραν σημασίαν, διακρίνει τὰ μυστήρια εἰς κύρια καὶ ἐξαιρέτα καὶ εἰς δευτερεύοντα... Κατὰ τὴν μερικωτέραν σημασίαν τῆς λέξεως μυστήρια καλοῦνται ἐκεῖνα τὰ μέσα τῆς χάριτος, ἅτινα ἐξέχουσι τῶν λοιπῶν ὡς ἀπολύτως ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν· ταῦτα δὲ εἶναι τὸ βάπτισμα καὶ ἡ εὐχαριστία» (Περὶ τῆς ἐνώσεως κτλ., σ. 44 καὶ 45).

4. Πρβλ. Ἱερεμίου Β', Ἀπόκρισ. Β': «Τὰ κυριώτερα τῶν μυστηρίων τὸ βάπτισμα καὶ κοινωνία ἢ θεία ἐστὶ, ὃν δίχα σωθῆναι ἀδύνατον» (Ἰ. Μεσολορᾶ, μν. ἔ. τ. Α' σ. 228). Πλάτωνος Μόσχας, Κατήχησις, σ. 133. Κ. Οἰκονόμου, Κατήχησις, ἐνθ' ὄν. σ. 63. Χ. Ἀνδροῦτσου, Συμβολικὴ² σ. 298 κ. ἄλ.

πον παραλαμβάνεται τὸ ἅγιον μύρον· ἔτι ὡσπερ τοὺς βασιλικούς θησαυρούς εἰσαχθέντας εἰς μαρσύπια εἰώθασιν εὐθέως ἐπισφραγίζειν, οὕτω καὶ ἡ Ἐκκλησία τὸ ἅγιον βάπτισμα, ὅπερ ἔστι μέγιστος καὶ βασιλικώτατος θησαυρός, μετὰ τὸ ἐπενεχθῆναι τοῖς βαπτισθεῖσιν, ὡσπερ μαρσυπίοις εὐθὺς ἐπιτίθηται τὸ ἅγιον μύρον, ὡσπερ τινὰ βασιλικὴν σφραγίδα, φόβον ἅμα καὶ ἀπειλὴν ἐπάγουσαν τοῖς κοινοῖς ἐχθροῖς, τοῖς τὸν βασιλικὸν θησαυρὸν λυμάναι πειρωμένοις. Ὁ δὲ χρίων ἐν τῷ χρίειν ἐπιφέρει ταῦτα καὶ μόνα τὰ ῥήματα: «Σφραγίς δωρεᾶς Πνεύματος ἁγίου, ἀμήν».

γ') Ἡ *θεία εὐχαριστία*. Διὰ τοῦ μυστηρίου τούτου οἱ πιστοὶ μεταλαμβάνοντες τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ συσσωματοῦνται καὶ ἐγεννητοῦνται αὐτῷ καὶ οὕτω λυτροῦνται τοῦ αἰώνιου θανάτου. «Ἔστι γὰρ ὡς ἀληθῶς σῶμα Χριστοῦ ὁ ἱερουργούμενος ἄρτος καὶ τὸ ἐν τῷ ποτηρίῳ αἷμα Χριστοῦ ἀναμφιβόλως. Ὁ δὲ τρόπος τῆς τοιαύτης μεταβολῆς ἄγνωστος ἡμῖν καὶ ἀνερμήνευτος· τεταμίευται γὰρ τοῖς ἐκλεκτοῖς ἢ περὶ τῶν τοιούτων σαφήνεια ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, ἵνα διὰ τῆς ἀπλῆς καὶ ἀπεριέργου πίστεως μείζονος χάριτος τύχοιεν παρὰ τοῦ Θεοῦ. Οἱ δὲ βουλόμενοι περὶ πάντων λόγον ζητεῖν, ἀναιροῦσι λόγον, ἅμα δὲ τὸ εἰδέναι, κατὰ τὸν Θεόφραστον. Ἐπεὶ οὖν ἀληθῶς σῶμα Χριστοῦ καὶ αἷμα Χριστοῦ ἔστι τὸ μυστήριον τοῦτο, προσφόρως παρὰ τῷ θείῳ Ἰγνατίῳ² καλεῖται φάρμακον ἀθανασίας, καθαρτήριον ἀλεξίκακον καὶ ἀντίδοτον τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζῆν ἐν Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ»³. Ἡ ἀναγκαιότης τοῦ μυστηρίου τούτου

1. Ὁμολογ. 5, 9. Ἀποκρίσ. 2, 9, 13, 15.

2. Ἐπιστ. πρὸς Ἐφεσ. 20, 2. Migne P. G. 5, 661.

3. Ὁμολογ. 9. Ἄξια προσοχῆς εἶναι, ὡς δεικνύοντα τὸν βαθμὸν τῆς κατὰ τοῦ Κριτοπούλου προκαταλήψεως ἐνίων ἑτεροδόξων καὶ ἰδίως ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, τὰ γραφόμενα ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑπὸ τοῦ Α. Palmieri, ἐπιζητοῦντος ν' ἀνεύρη προτεσταντικὴν ἐπὶ τὸν Κριτοπούλου ἐπίδρασιν καὶ ἐκεῖ ἀκόμη, ἐνθα οὗτος πιστότατα ἀποδίδει τὴν ἀρχαίαν γνησίως ὀρθόδοξον διδασκαλίαν: «Protestantibus denique favet, cum verbum transsubstantiationis, quamvis directe profiteatur realem praesentiam Jesu Christi in sacramento Eucharistiae, ex theologia orthodoxa expungit, tuitus, modum mutationis panis et vini in corpus et sanguinem Jesu Christi esse ineffabilem, nec nobis curiose inquirendum» (μν. ἔ. I, 575. Πρβλ. καὶ F. Gavin, μν. ἔ. σ. 212). Ὡστε τὸ μόνον σφάλμα τοῦ Κριτοπούλου ἐναυθθα εἶναι, ὅτι δὲν παραδέχεται τὴν ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μὴ γενομένην ἀποδεκτὴν θεωρίαν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας περὶ μέτουσιώσεως καὶ τὴν περὶ αὐτὴν σχολαστικὴν ὀρολογία, ἀποκρούων πᾶσαν κινδυνώδη ἔρευναν τῶν ἀνεξερευνητῶν καὶ ἀκαταλήπτων, τοῦθ' ὅπερ πάντες οἱ ὀρθόδοξοι Πατέρες καὶ θεολόγοι πράττουσι μέχρι σήμερον, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον διάκειται εὐνοϊκῶς πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους καὶ τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν! Κατ' ἀναλογίαν λοιπὸν τούτου δύναται τις νὰ κρίνῃ περὶ τῆς ἀξίας καὶ τῆς σοβαρότητος καὶ τῶν ἄλλων κατηγοριῶν τῶν ἑτεροδόξων θεολόγων κατὰ τοῦ Κριτοπούλου ἐπὶ προτεσταντισμῷ. Εὐτυχῶς ὅτι ἐν τούτῳ τοῦλάχιστον ὁ Α. Palmieri δὲν ἔσχε πολλοὺς ὀπαδοὺς μεταξὺ τῶν ἑτεροδόξων θεολόγων, ἐξ ὧν μάλιστα ὁ Μ.

πρὸς σωτηρίαν εἶναι τόσον μεγάλη, ὅσον καὶ ἡ τοῦ βαπτίσματος. Διὰ τοῦτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Λατίνους, οἱ Ὁρθόδοξοι «μετέχουσι πάντες ἐκατέρου εἶδους τῶν ἐν τῇ δεσποτικῇ τραπέζῃ, τοῦ τε ἄρτου φημί καὶ τοῦ ποτηρίου, ἐκκλησιαστικοί τε καὶ λαϊκοί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες· ἀλλὰ δὴ καὶ αὐτὰ τὰ βρέφη, ἀρξάμενα εὐθὺς ἀπὸ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, μετέχει τοῦ λοιποῦ, ὁσάκις οἱ γονεῖς βούλονται»¹. Αἰτία δὲ τούτου εἶναι ὅτι πάντες δέονται τῆς συσσωματώσεως καὶ ἐνώσεως μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς λυτρώσεως ἀπὸ τῆς ἀρχηγόνου καὶ τῶν προαιρετικῶν ἁμαρτιῶν, ὧν ἀδύνατον νὰ τύχωσιν ἄνευ τῆς μεταλήψεως τοῦ οὐρανίου σώματος καὶ αἵματος, κατὰ τὸ Ἰωάν. 6,53. «Καθάρω γὰρ οἱ πρόγονοι ἡμῶν διὰ τῆς ἀπηγορευμένης βρώσεως θάνατον ἑαυτοῖς ἐμνηστεύσαντο, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ ἀπ' ἐκείνων τῷ αὐτῷ θανάτῳ ὑπόδικοι ἐγένοντο, οὕτω καὶ οἱ τοῦ κυριακοῦ σώματος καὶ αἵματος μετέχοντες,

Jugie κατατάσσει ὡς πρὸς τοῦτο τὸν Κριτόπουλον μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ἐκείνων θεολόγων, «qui antiquum conceptum et modum loquendi realisticum omnino retinent, ut Jeremias II, Metrophanes Critopulus» καὶ ἄλλοι (μν. ἔ. III, 215). Ἄλλως τε τὴν δέουσαν ἀπάντησιν εἰς τὸν Palmieri προλαβοῦσα παρέσχεν ἡ Perpetuité de la foi de l'Église catholique sur l'Eucharistie, par Nicole, Arnauld, Renaudot, Le P. Paris etc., ἔκδ. Migne, Paris 1841, τ. IV. σ. 353. Τοῖς Λατίνοις δὲ τούτοις θεολόγοις συμφωνῶν καὶ ὁ διαμαρτυρούμενος R. Schlier παρατηρεῖ ὀρθῶς, ὅτι ὁ Κριτόπουλος «sucht die altgriechische Anschauung festzuhalten» (μν. ἔ. σ. 83). Ὅθεν περιοριζόμεθα νὰ παρατηρήσωμεν μόνον ὅτι ἐν τῷ μυστηρίῳ τούτῳ ὁ Κριτόπουλος, ἀκολουθήσας πιστῶς τῇ ἀρχαίᾳ ὀρθοδόξῳ παραδόσει, ἀπέφυγεν ἐπιμελῶς τὰς μεταγενεστέρας παρακεκινδυνευμένας ἀποπειράς τῆς ἑτεροδόξου Θεολογίας πρὸς ἐξήγησιν τοῦ τρόπου τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ, καὶ ἐπομένως οὐδαμῶς δύναται νὰ καταλογισθῇ αὐτῷ ἑτεροδόξος ἐπίδρασις ἐν τούτῳ, ὡς συνέβη διὰ τὰς κατὰ τὰς ἐπομένας δεκαετηρίδας γραφείσας Ὁμολογίας τοῦ Λουκάρεως, τοῦ Μογίλα καὶ τοῦ Δοσιθέου.

1. Αὐτόθι. Ὁμοίως καὶ τῷ Thomas Goad ἐπιστέλλων ὁ Κριτόπουλος καὶ ἀντιτιθέμενος οὐ μόνον τοῖς Ρωμαιοκαθολικοῖς, ἀλλὰ καὶ τοῖς Διαμαρτυρούμενοις, μὴ ἐπιτρέπουσι τὴν θείαν κοινωνίαν τοῖς νηπίοις, γράφει: «Δέχου δὲ καὶ τὸν λόγον τοῦ τῆς μυστικῆς θυσίας μετέχειν ἡμᾶς εὐθὺς μετὰ τὸ βαπτισθῆναι, ἔστι δὲ οὗτος τοῦ μεγάλου Βασιλείου ὡσπερ τῷ σωματικῶς γεννηθέντι τροφῆς σωματικῆς χρεία, οὕτω καὶ τῷ πνευματικῶς ἀναγεννηθέντι τροφῆς πνευματικῆς. Ἐτι τοὺς ἀπαξ υἰοθετηθέντας τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ χρῆ συσσώμους εἶναι τῷ Χριστῷ, τῷ γνησίῳ καὶ κατὰ φύσιν Υἱῷ τοῦ Θεοῦ. Ἡ δὲ συσσωμάτωσις οὐκ ἄλλως εἰ μὴ διὰ τῆς μεταλήψεως τοῦ ἀρχάντου ἐκείνου σώματος καὶ αἵματος. Καὶ ἄλλως τὰς ἀπειλάς, ἃς ὁ Χριστὸς ἐπήγαγε τοῖς μὴ βαπτιζόμενοις, τὰς αὐτὰς καὶ τοῖς μὴ τρώγουσιν αὐτοῦ τὸ σῶμα μηδὲ τὸ αἷμα πίνουσι (κατὰ τὸ Ἰωάν. 3, 5 καὶ 6,53). Πρὸς δὲ τοὺς ἀντιλέγοντας, ὡς τὰ παιδιά μηδεμίαν αἴσθησιν ἔχει περὶ τὸ δεῖπνον, ἀποκρινόμεθα ὅτι μηδὲ περὶ τὸ βάπτισμα· ἀλλ' ὡσπερ βαπτίζομεν αὐτὰ πιστεύοντες τῇ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίᾳ, οὕτω καὶ τῆς μυστικῆς θυσίας μεταδίδομεν πιστεύοντες αὐτῷ εἰπόντι, ἄφετε τὰ παιδιά ἔρχεσθαι πρὸς με». (Ματθ. 19, 14 Ἀπόκρισ. 2. Παρὰ Κ. Δυοβουνιώτη, μν. ἔ. σ. 54/5).

ιατρευόμενοι τοῦ προπατορικοῦ θανάτου, τῆς ἀθανασίας τυγχάνουσι». Διὰ τὸν αὐτὸν ἐπίσης λόγον, καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους, «ταμιεύομεν ἕκ τοῦ ἱερουργηθέντος μυστηρίου τοῖς νοσοῦσι καὶ αἰφνιδίως τὴν βίον ἐκλείπουσιν, ἵνα μηδεὶς αὐτῶν ἀπέλθῃ ἄνευ τοῦ ἐσχάτου καὶ ἀναγκρίου ἐφοδίου, κατὰ τὸ δόγμα τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς πρώτης συνόδου, πιστεύοντες τὸ ταμιεύομενον μυστήριον πάντοτε μυστήριον εἶναι ἅγιον, καὶ μηδέποτε ἀποβάλλειν τὸν ἁγιασμόν, ὃν ἅπαξ προσέλαβε. Καθάπερ γὰρ τὸ ἔριον, ἅπαξ χρωματισθὲν οἰφδῆποτε χρώματι, μένει τοῦ λοιποῦ ἀναπόνηπτον, οὕτω καὶ ὁ ἁγιασμός ἐν τούτῳ τῷ μυστηρίῳ μένει διαπαντὸς ἀνεξάλειπτος. Καὶ καθάπερ τὰ ἀπὸ βασιλικῆς τραπέζης ἀρθέντα λείψανα, ἐν ὅσῳ χρόνῳ διαμένει, κἂν εἰς πολλοὺς ἐνιαυτοὺς ταῦτα φυλάττοι τις, οὐκ ἔσθ' ὅπως μὴ λείψανα βασιλικῆς τραπέζης καλοῖτο, οὕτω καὶ τὰ ταμιεύομενα λείψανα τοῦ ἁγίου μυστηρίου ἀδύνατον μὴ εἶναι λείψανα σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ»². Τῆς μεταλήψεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ προηγείται ἡ δέουσα προπαρασκευὴ τῶν πιστῶν, συνισταμένη εἰς συνδιαλλαγὴν μετὰ τῶν ἐχθρῶν, νηστείαν καὶ ἐγκράτειαν, ἀγρυπνίαν καὶ προσευχήν, ἐλεημοσύνας καὶ ἐξομολόγησιν τῶν πλημμελημάτων ἐνώπιον τῶν πρὸς τοῦτο τεταγμένων πνευματικῶν πατέρων³. Πρέπει δὲ πάντες οἱ πιστοὶ νὰ μεταλαμβάνωσι κατὰ τὰς μεγάλας καὶ περιφανεῖς ἑορτάς, κατὰ δὲ τὰς ἄλλας ὅσοι εἶναι παρεσκευασμένοι· «πάντας δὲ τοὺς πυκνότερον τῆς μυστικῆς τραπέζης ἀπολαύοντας ἡ Ἐκκλησία τιμᾷ μᾶλλον τῶν ἄλλων»⁴. Πρὸς τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ἀπαιτεῖται, ἄρτος ἐνζυμος⁵ εἰς καὶ οἶνος ὕδατι κεκραμένος. Πρὸς τούτους, ὁ Κριτόπουλος ὀνομάζει τὴν θείαν εὐχαριστίαν «μυστικὴν θυσίαν» καὶ «μυστικὴν τράπεζαν»⁶, τὴν δ' ἔφ' ἧς τελεῖται αὕτη ἁγίαν τράπεζαν «θυσιαστήριον»⁷, δι' ὧν ἐμφαίνει τὸν χαρακτῆρα τῆς θείας εὐχαριστίας ὡς θυσίας. Ὡς καρπὸς δὲ αὐτῆς ὀρίζει τὴν συσσωμάτωσιν καὶ μυστικὴν ἔνωσιν τῶν κοινωνούντων μετὰ τοῦ Χριστοῦ εἰς ἓν μυστικὸν σῶμα, οὗ κεφαλὴ ὁ Κύριος, τὴν ἄφεισιν τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τὴν ἀθανασίαν.

1. Τὸν τρόπον ἐκτίθησιν ὁ Κριτόπουλος ἐν Ἀποκρίσ. 9. Ἀνωτ. σ. 80/1.

2. Ὁμολογ. 9. Ἐν συνεχείᾳ παρατηρεῖ ὑπαινισσόμενος τοὺς Λατινοὺς: «Οὗ περιφερόμεν δὲ τοῦτο τὸ ἅγιον μυστήριον διὰ τῶν πλατειῶν, ἀλλ' ἢ μόνον, ὅταν κομίζηται εἰς οἶκον νοσοῦντος· ὅτι οὐ δέδοται ἡμῖν τοῦτο, ἵνα περιφέρηται διὰ τῶν πλατειῶν, ἀλλ' ἵνα εὐλαβῶς μετέχηται εἰς ἄφεισιν ἁμαρτιῶν, κατὰ τὰ δεσποτικὰ ρήματα». (Ὁμολογ. 9).

3. Βλέπ. καὶ Ἀπόκρισ. 15. Ἀνωτ. σ. 84/5.

4. Ἀπόκρισ. 13. Βλέπ. αὐτόθι καὶ περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἱερουργίας τῆς θείας εὐχαριστίας.

5. Μακρὰν ἀναίρεσιν τῆς ἀντιθέτου περὶ ἀζύμων καινοτομίας τῶν Δυτικῶν παρατίθησιν ὁ Κριτόπουλος ἐν Ὁμολογ. 9.

6. Ἀπόκρισ. 2. Παρὰ Κ. Δ υ ο β ο υ ν ι ὡ τ η, μν. ε. σ. 54. 55.

7. Ἀπόκρισ. 14. Ἀνωτέρω σ. 84.

δ') Ἡ μετάνοια¹. Ἡ μετάνοια εἶναι μυστήριον ἀναγκαῖον πρὸς σωτηρίαν, τὸ ὅποιον ὁ φιλόανθρωπος καὶ τὰ πάντα σοφῶς οἰκονομῶν Θεός, εἰδὼς τὸ ἀσθενὲς καὶ εὐόλισθον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ πρὸς τὴν ἁμαρτίαν εὐτρεπτον, ἐπενόησεν ὡς φάρμακον ἀλεξιτήριον τοῦ τοιοῦτου δλίσθου. Διὰ τοῦ μυστηρίου τούτου οἱ ἁμαρτάνοντες, μετανοοῦντες καὶ ἐξομολογούμενοι τὰ πλημμελήματα αὐτῶν παρὰ τινι τῶν εἰς τοῦτο τεταγμένων πρεσβυτέρων καὶ πνευματικῶν πατέρων, λαμβάνουσι παρὰ τοῦ Θεοῦ δι' ἀνθρώπου τὴν ἄφεσιν τῶν πεπλημμελημένων². Οὕτω διὰ τῆς μετανοίας, «ὄσην ζημίαν τῆς θείας χάριτος ὑπέστην, ἁμαρτήσας μετὰ τὴν ἐκλογὴν, ἀνακτῶμαι ταύτην αὐθις καὶ πλείονος τυγχάνω, ὅτι τραυματίας γενόμενος ἐν τῇ μάχῃ, νενίκηκα σὺν Θεῷ· οὐ δὲ ἐπλεόνασεν ἡ ἁμαρτία, ὑπερεπερίσσευσεν ἡ χάρις». Ἡ μετάνοια εἶναι ἀναγκαία, διότι ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου ἐπιμελῶς ἐπὶ τὰ πονηρὰ ἔγκειται, ἡ δὲ φύσις αὐτοῦ εἶναι ἀσθενής· «ἐπεὶ τὸ αὐτεξούσιον θέλημα τῶν ἐκλεκτῶν πρὸς τὸ ὄντως ὄν ἀγαθόν, ὃ ἐν Ἀδάμῳ τέθνηκε, τοῦτο ὁ Θεὸς ἐν τοῖς ἐκλεκτοῖς ἀνέστησε μὲν καὶ ἀνεκαίνισεν, οὐ μὴν δὲ ἐχαρίσατό πω τούτοις τὴν τελείαν ἐπαγγελίαν, ἣν ἐπηγγείλατο—ἔστι δὲ αὕτη ἡ παντελής ἐλευθερία τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν παθῶν, τ. ἔ. τὸ παντελὲς ἀναμάρτητον καὶ ἡ μετὰ Θεοῦ αἰώνιος διαγωγή,—ἀλλ' εἶασεν αὐτοὺς ἀντιμάχεσθαι τῇ ἁμαρτίᾳ καὶ τῷ ταύτης ἀρχιτέκτονι διαβόλῳ, ἅτε δὴ τοῦ παρόντος χρόνου ἀγῶνος χρόνου ὄντος, ἀλλ' οὐχὶ θριάμβου, ἵνα διὰ τῆς πάλης τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ Θεοῦ ταπεινοῦται ἡ ὑπέροφρος ἀλαζονεία τοῦ τυράννου³. Παρὰ τῶν μετανοοῦντων καὶ ἐξομολογούμενων ἀπαιτεῖται ἀποχὴ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας εἰς τὸ ἐξῆς καὶ αἵτησις συγγνώμης παρὰ τοῦ Θεοῦ μετὰ καρδίας συντετριμμένης καὶ σταθερᾶς καὶ βεβαίας ἐλπίδος εἰς αὐτόν. «Εἶτα καὶ ποινὴ τις ἐπάγεται τοῖς μετανοοῦσι παρὰ τῶν ἀκροασαμένων τὰ τούτων, εἷς τε σωφρονισμὸν τοῦ μηκέτ' ἀτάκτως βιοῦν καὶ ἵνα διὰ τῆς ἐκουσίου καὶ προαιρετικῆς θλίψεως μετριωτέρας πειραθῶσι τῆς τοῦ Θεοῦ προσκαίρου ράβδου⁴. Εἶναι δὲ αἱ «ποιναὶ» αὗται, ἢ τὰ ἄλλως λεγόμενα ἐπιτίμια, οὐχὶ ἐν κυριολεξίᾳ ποιναὶ πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς θείας δικαιοσύνης, ὡς διδάσκει ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία, ἀλλὰ θεραπευτικαὶ καὶ σωφρονιστικαὶ ποιναὶ, φάρμακα ἰαματικά πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐπιτευχθείσης ἀναρρώσεως καὶ ἐκρί-

1. Ὁμολογ. 5. καὶ 10. Πρβλ. καὶ Ἀπόκρισ. 15, ἐνθα κυρίως ὁ λόγος περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐξομολογήσεως.

2. «Ὡσοῦτον οὖν τὸ τε ἅγιον βάπτισμα καὶ τὸ κυριακὸν δεῖπνον ἠθέλησεν ὁ Θεὸς δι' ἀνθρώπων ἱερουργεῖσθαι, καὶ ἄλλους μὲν εἶναι τοὺς ἱερουργούντας, ἄλλους δὲ τοὺς μετέχοντας—πλὴν τοῦ κυριακοῦ δεῖπνου, ὃ δύναται ὁ ἱερουργῶν πρεσβύτερος καὶ μεταλαβεῖν—οὕτω καὶ τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν δι' ἀνθρώπων ὁ Θεὸς ἐθέλησε χορηγεῖσθαι ταύτην, καὶ ἄλλους μὲν εἶναι τοὺς χορηγοῦντας, ἄλλους δὲ τοὺς ταύτην λαμβάνοντας» (Ὁμολογ. 10).

3. Ὁμολογ. 5.

4. Ὁμολογ. 10.

ζωσιν τῶν παιδῶν, μέσα θεραπευτικά καὶ παιδαγωγικά πρὸς βελτίωσιν καὶ ἐδραίωσιν ἐν τῇ ἀρετῇ τῶν μετανοούντων ἁμαρτωλῶν καὶ πρὸς παραδειγματισμὸν τῶν ἄλλων, ἄνευ ποινικοῦ καὶ ἐξιλεωτικοῦ καὶ ἱκανοποιητικοῦ χαρακτῆρος. Διότι ἐν τῇ ἐξομολογήσει παρέχεται τοῖς εἰλικρινῶς καὶ τελείως μετανοοῦσι πλήρης καὶ τελεία ἢ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν, ἀπλῶς δὲ ἐπάγεται «τὸ πρόσφορον φάρμακον τῷ νοσοῦντι», ὡς πράττουσι καὶ οἱ ἱατροί, καὶ δὴ οὐχὶ πάντοτε καὶ πᾶσι τοῖς ἐξομολογουμένοις.

ε') *Ἡ ἱερωσύνη*¹. Διὰ τοῦ μυστηρίου τούτου προχειρίζονται οἱ κληρικοί εἰς τοὺς τρεῖς ἱερατικούς βαθμοὺς δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ ἐπισκόπου καὶ εὐχῆς, δι' ὧν κατέρχεται ἐπὶ τοὺς χειροτονουμένους ἡ θεία χάρις. Διότι «ἀρχαῖον καὶ ἀποστολικὸν ἔθος παρεδόθη τῇ Ἐκκλησίᾳ, μὴ πάντας τοὺς χριστιανούς χωρεῖν ἐπὶ τὴν διακονίαν τοῦ λόγου καὶ τὴν τῶν μυστηρίων ἱερουργίαν, ἀλλ' ἐκλέγεσθ' ἐκ τούτων τοὺς κρείττους καὶ ἀρετῇ τῶν ἄλλων ὑπερέχοντας· εἶτα δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν, τῶν πρὸ ἐκείνων εἰς τοῦτο ταχθέντων, καὶ δι' εὐχῶν κοινῇ τῆς Ἐκκλησίας ἀνάγεσθαι τούτους εἰς ταύτην τὴν διακονίαν». Οἱ βαθμοὶ τῆς ἱερωσύνης εἶναι τρεῖς, ὁ τοῦ ἐπισκόπου, ὁ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ ὁ τοῦ διακόνου. Καὶ οἱ μὲν ἐπίσκοποι, ὑπὸ τριῶν ἐτέρων ἐπισκόπων χειροτονούμενοι, χειροτονοῦσι τὰς ὑφ' αὐτοὺς τάξεις τῆς ἱερωσύνης καὶ ἐπιμελοῦνται αὐτῶν, τελοῦσιν ὅσα καὶ οἱ πρεσβύτεροι καὶ κυβερνώσι τὴν Ἐκκλησίαν, πρόνοιαν ἅμα ποιούμενοι καὶ τῶν ἀνάπᾳσαν τὴν διοίκησιν αὐτῶν νοσοῦντων ἢ πενία θλιβομένων ἢ ἄλλοις ἀνιαροῖς πιεζομένων· ἐν ἐκάστῃ δὲ ἐπισκοπικῇ περιφερείᾳ εἰς μόνον ἐπίσκοπος εἶναι καὶ οὐδέποτε περισσότεροι. Τῶν δὲ πρεσβυτέρων ἐξάίρετον ἔργον εἶναι ἡ ἱερουργία τῶν μυστηρίων καὶ ἡ διακονία τοῦ θείου λόγου, μετὰ τῆς ἐπιμελείας τῶν ἐν τῇ ἐνορίᾳ αὐτῶν ἀσθενῶν καὶ ἐνδεῶν καὶ τῶν ἐν παντοίαις ἀνάγκαις ὄντων. Καὶ τῶν διακόνων ἔργον εἶναι τὸ διακονεῖν καὶ συλλειτουργεῖν ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ, προηγεῖσθαι τοῦ λαοῦ ἐν ταῖς δεήσεσι καὶ αἰτήσειςι πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἐνίοτε κηρύσσειν τὸν θεῖον λόγον. Πρὸς τούτους ὅμως ὑπάρχουσι καὶ τέσσαρες κατώτεροι «τάξεις», ἤτοι ἡ τῶν ὑποδιακόνων, ἡ τῶν ἀναγνωστῶν, ἡ τῶν ἐξορκιστῶν καὶ ἡ τῶν πυλωρῶν, οἵτινες ἐκτελοῦσι τὴν καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος αὐτῶν ὑποδηλουμένην ἀντίστοιχον ὑπηρεσίαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ². Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ἐπιτρέπεται εἰς

1. Ὁμολογ. 11.

2. Σημειωτέον ὅτι ὁ Κριτόπουλος, ἐπόμενος κυρίως τῷ Γαβριὴλ Σεβήρω (μν. ἔ. σ. 91, πρβλ. καὶ M. Jugie, μν. ἔ. III, 404), προτάσσει τῶν ἀνωτέρω τεσσάρων «τάξεων» τοὺς τρεῖς ἱερατικούς βαθμούς, καὶ οὕτως ἀπαριθμεῖ ἐπὶ τὰ «τάξεις» τῆς ἱερωσύνης». Ἐπεξηγεῖ δὲ ὅτι «εἴρηται αἱ προσηγορίαι αὗται παρὰ τε τῷ ἁγίῳ Ἰγνατίῳ τῷ θεοφόρῳ καὶ παρὰ πολλοῖς ἄλλοις». (Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Πρὸς Ἀντιοχείας 12. Migne P. G. 5, 908). Ἐντεῦθεν φαίνεται ὅτι πρόκειται οὐχὶ κυρίως περὶ τῶν τριῶν ἱερατικῶν βαθμῶν, περὶ ὧν ποιεῖται

πάντας τοὺς ἀνωτέρω βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης, πλὴν τῶν ἐπισκόπων, ὁ πρὸ τῆς χειροτονίας γάμος, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὁ μετ' αὐτήν. Τοὺς ἐπισκόπους ὁμοίως ἐκλέγει ἡ Ἐκκλησία πάντοτε ἐκ τῆς τάξεως τῶν μοναχῶν, ἤτοι ἢ ἐκ παρθένων ἢ ἐκ σωφρόνων, δηλ. τῶν μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου αὐτῶν ἢ τὴν ἐκούσιον διάζευξιν ἀσπασθέντων τὸν μοναχικὸν βίον.

στ') Ὁ γάμος¹. «Γάμος ἐστὶν ἔννομος σύζευξις ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἐπὶ σωφρονισμῶ τῶν συζευγνυμένων ἐπινοηθεὶς καὶ ἐπὶ παιδοποιίᾳ». Εἶναι δὲ καὶ οὗτος μυστήριον, οὐχὶ ὡς συμβαλλόμενον τῇ αἰωνίῳ ζωῇ, ἀλλ' ὡς ἀφομοιούμενον τῷ Χριστῷ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ, κατὰ τὸ Ἐφεσ. 5, 25-32. «Τίμιον οὖν τὸν γάμον ἡγεῖται ἡ Ἐκκλησία καὶ τὴν κοίτην ἀμιάντον, κατὰ τὴν ἀποστολικὴν διδασκαλίαν»². Τὰ αἰσθητὰ σημεῖα τοῦ μυστηρίου τούτου εἶναι ἡ ἐλευθέρᾳ συγκατάθεσις τῶν συζευγνυμένων καὶ ἡ εὐλογία τοῦ ἱερέως, ὅστις «ἰκετεύει τὸν Θεὸν ἐτινεῦσαι τοῖς νεονύμφοις καὶ εὐλογῆσαι τούτους, δωρήσασθαι τε αὐτοῖς ἀγάπην ἀμοιβαίαν, διηνεκὴ καὶ ἀδιάσπαστον, καρπὸν τε κοιλίας χαρίσασθαι εὐλογημένον, ἄξιον ἐσόμενον τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας». Οἱ ἐλθόντες εἰς γάμου κοινωνίαν «μένουσι τοῦ λοιποῦ ἀδιάσπαστοι ἀλλήλων καὶ κατ' οὐδένα τρόπον δύνανται χωρισθῆναι, εἰ μὴ ἐπὶ λόγῳ πορνείας»³. Τέλος ἡ Ὁρθόδοξος «Καθολικὴ Ἐκκλησία μέχρι μὲν δευτέρου καὶ τρίτου γάμου συγκαταβαίνει, τέταρτον δὲ γάμον οὐκ ἔχει, ἀλλὰ καὶ οἱ ρηθέντες δύο, ὃ τε δευτέρος καὶ τρίτος, οὐκ ἄνευ αἰτίας συγχωροῦνται» δηλονότι, εἰ οἱ γαμήσοντες νέοι ἔτι τυγχάνουσι καὶ οὐ δύνανται φέρειν τὸν καύσωνα τῆς σαρκός, καὶ πρὸς τούτῳ, εἰ ἄπαιδες ὄντες καὶ κληρονόμων δεόμενοι, τυγχάνουσι τῆς τοιαύτης συγγνώμης. Εἰ δ' ἀφήλικες ἦδη ἐγένοντο καὶ παῖδας εἰς διαδοχὴν τῆς οὐσίας ἐκ τῶν προτέρων συζύγων ἐσχίκασι, οὐδαμῶς».

ζ') Τὸ εὐχέλαιον⁴. Τὸ μυστήριον τοῦτο ἱεουργεῖται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας δι' ἐλαίου καὶ προσευχῶν ὑπὲρ πιστῶν νοσοῦντων. «Χριστόμενοι γὰρ οἱ κάμνοντες τῷ τοιοῦτῳ ἐλαίῳ μετὰ πίστεως καὶ ἀγαθῆς ἐλπίδος εἰς τὸν Θεὸν βοηθείας ἐκεῖθεν τυγχάνουσιν». Τὸ εὐχέλαιον τὴν ἀρχὴν μὲν ἔσχε παρὰ τοῦ Κυρίου, κατὰ τὸ Μάρκ. 6,13, ἐπετράπη δὲ πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ παρὰ

ἴδιον λόγον, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ ἀπλῶν «προσηγοριῶν» τῶν λεγομένων ἐν γενικωτέρᾳ ἐννοίᾳ κατωτέρων τούτων κληρικῶν, διὸ καὶ γράφει περὶ αὐτῶν κυρίως τὴν συνήθη αὐτῷ λέξιν «ἐπινοήθησαν», ἥτις ἐπομένως ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰς τέσσαρας τελευταίας «τάξεις», καὶ οὐχὶ εἰς τοὺς τρεῖς κυρίους βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης, τοὺς θεῖα συστάσει ὑφισταμένους ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

1. Ὁμολογ. 12 καὶ Ἀπόκρισ. 5, ἐνθα καὶ λεπτομερῆς περιγραφή τῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου καὶ τῆς συμβολικῆς σημασίας τῶν κατ' αὐτήν τελουμένων.

2. Ἐβρ. 13, 4. Α' Θεσσαλ. 4, 3-4.

3. Ματθ. 5,32.

4. Ὁμολογ. 13, ἐνθα καὶ περιγραφή τῆς ἀκολουθίας τοῦ εὐχελαίου.

τῶν Ἀποστόλων, κατὰ τὸ Ἰακ. 5, 14-16. «Ἐπειδὴ γὰρ τὰ συμβαίνοντα τοῖς ἀνθρώποις νοσήματα οὐ πάντα ἐκ δυσκρασίας καὶ ἀνωμαλίας τῶν στοιχείων, ἐξ ὧν τὰ σώματα σύγκειται, συμβαίνειν εἴωθεν, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἁμαρτιῶν, οἷά τις ποινὴ θεήλατος ἐπιφερομένη τοῖς ἐκλεκτοῖς, ἁμαρτάνουσι τοῦ ὀρθοῦ, εἰς σωφρονισμόν καὶ διόρθωσιν τοῦ ἐπιλοίπου βίου καὶ εἰς κουφισμόν καὶ συστολὴν τῆς μετὰ θάνατον ποινῆς, ἣν μόνη ἡ ψυχὴ ὑφίσταται δίχα τοῦ σώματος, προσκαιρῶς μὲν καὶ μετὰ χρηστῆς ἐλπίδος, ὡς σωθήσεται ταύτης ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Κυρίου, ἀλγεινῶς δὲ ἄλλως καὶ λίαν δυσφόρος. Ὅτι δὲ ἐξ ἁμαρτιῶν συμβαίνουναι πολλαὶ τῶν νόσων, ἱκανῶς ἐμάθομεν παρὰ τοῦ Κυρίου λέγοντος πρὸς τὸν παράλυτον «Ἴδε ὑγιῆς γέγονας, μηκέτι ἁμάρτανε, ἵνα μὴ χειρόν σοί τι γένηται¹». Δῆλον, ἄρα, τὴν παράλυσιν ἐξ ἁμαρτιῶν συμβάσαν τῷ παραλύτῳ οὐκοῦν καὶ πολλοῖς ἄλλοις. Εἰκότως τοίνυν ἡ Ἐκκλησία ἱκετεύει τὸν φιλόανθρωπον Θεόν, ἀφεθῆναι τῷ κάμνοντι τὰς ἁμαρτίας ἐκείνας, δι' ἃς τῇ παρουσίᾳ νόσῳ ὡσπερ πατρικῇ ράβδῳ ἔνοχος ἐγένετο». Τὰ αἰσθητὰ σημεῖα τοῦ εὐχέλαιου εἶναι τὸ ἔλαιον, ἢ ἐπαλοιφή δι' αὐτοῦ τῶν μελῶν τοῦ σώματος καὶ ἡ εὐχή. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἐν ἣ ἀπὸ τοῦ Λομβαρδοῦ τὸ μυστήριον τοῦτο ὀνομάζεται *extrema unctio*, ἐν τῇ Ἀνατολικῇ «καλεῖται τοῦτο εὐχέλαιον, οὐκ ἐσχάτη χροῖσις· οὐ γὰρ μένομεν τὰ λοιπῆθια τοῦ κάμνοντος καὶ τότε εἰς ταύτην ἐρχόμεθα, ἀλλ' ἔτι ἐλπίδας ἀγαθὰς ἔχοντες ὑπὲρ τῆς ὑγιείας ἐκείνου χρώμεθα τούτῳ τῷ μυστηρίῳ, εἰτοῦν μυστηριώδει τελετῇ, δεόμενοι τοῦ Θεοῦ, ἰατρεῦσαι τοῦτον καὶ τῆς νόσου διὰ τάχους ἀπαλλάξαι. Ὡστε οὐχ ἅπαξ τοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ἔξεστι χρῆσθαι τούτῳ, καθὰ καὶ τοῖς ἱαματικοῖς φαρμάκοις τοσαυτάκις χρώμεθα, ὅσάκις νοσήσωμεν».

5. Ἐσχατολογία

α') Περὶ τῶν ἐσχάτων²

Οἱ ἄνθρωποι ἀποθνήσκοντες κρίνονται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πίστεως καὶ οἰκειώσεως τῆς ἀπολυτρώσεως, ὡς καὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς αὐτῶν, οὕτω δὲ χωρίζονται εἰς τοὺς χωροῦντας εὐθέως εἰς ἄνεσιν καὶ εὐφροσύνην καὶ εἰς τοὺς χωροῦντας εἰς ὀδύνην καὶ θλίψιν. «Οἱ τοίνυν ἐνταῦθα τὴν διὰ σαρκὸς στενὴν ὁδὸν βαδίσαντες ἐν ἀνέσει χωροῦσιν εὐθέως τῆς σαρκὸς ἀπαλλαγέντες, οἱ δὲ ἐνταῦθα μὲν τρυφαῖς καὶ σπατάλαις τοῦ βίου ἐγκατατρίψαντες... τάχα δὲ καὶ σαρκικοῖς ῥύποις μολυνθέντες ἢ συκοφαντῖα πρὸς τὸν πέλας περιπεσόντες ἢ μέθη συναρπασθέντες, εἰ μὲν τῆς ἐλπίδος τῆς εἰς Χριστὸν ἐκπεπτόκασιν, οὐαὶ αὐτοῖς, ἀπώλετο γὰρ τὸ μνημόσυνον αὐτῶν

1. Ἰωάν. 5, 14.

2. Ὁμολογ. 8, 17, 20. Ἀπόκρισ. 2.

μετ' ἤχου, εἰ δὲ τῆς εἰς τοῦτον πεποιθήσεως οὐκ ἀπέστησαν, εὖ γε καλὰς ἐλπίδας περὶ τούτων ἔχομεν· οὐς γὰρ ὁ Πατὴρ δέδωκε τῷ Υἱῷ (ὡς ἀνθρώπῳ φημί, ὡς γὰρ Θεὸς εἶχεν αἰεί), οὐδεὶς δύναται ἀρπάσαι τῶν χειρῶν τῶν ἐκείνου. Ἐπισκέπτεται γὰρ αὐτοὺς ὁ αὐτὸς ἐν ράβδῳ καὶ ἐν μάστιγι, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔλεος αὐτοῦ οὐ διασκεδάσει ἀπ' αὐτῶν. Οἱ τοιοῦτοι γοῦν εἰς φυλακὴν κατίας θλιβόμενοι, οὐ πυρί, ὡς τινες ἀπατῶνται, ἀλλὰ τῇ ἀθυμίᾳ τῇ ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐτῶν συνειδήσεως καὶ τῇ ἀπὸ τοῦ τόπου σκληρότητι, ὑπὲρ ὧν ἡ Ἐκκλησία εὐχὰς ἐπενόησεν, ὡς ἔστιν ἰδεῖν τοῦτο παρὰ πᾶσι τοῖς ἁγίοις Πατράσι βεβαιούμενον»¹. Κατὰ ταῦτα, οἱ μὲν ἀγαθοὶ ἀποθνήσκοντες μεταβαίνουνσιν εἰς τὸν τόπον τῆς εὐφροσύνης παρὰ τῷ Χριστῷ, οἱ δὲ ἁμαρταλοὶ εἰς τὸν τόπον τῆς ὀδύνης, διακρινόμενοι εἰς δύο κατηγορίας, ἦτοι τοὺς θανασίμως ἁμαρτήσαντας καὶ ἀμετανοήτους καὶ ἐκπεσόντας παντελῶς τῆς πρὸς τὸν Θεὸν πίστεως καὶ ἐλπίδος, δι' οὓς οὐδεμία ἐλπίς σωτηρίας ὑπάρχει, καὶ τοὺς ἁμαρτήσαντας μὲν μὴ ἐκπεσόντας δὲ παντελῶς τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ἀλλὰ δυναμένους ν' ἀπαλλαγῶσι τοῦ ἄδου· οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἀποθνήσκοντες δὲν τυγχάνουσιν «εὐθέως τῆς ἐνεργείᾳ σωτηρίας, ἀλλὰ δυνάμει», δηλαδή «πειραθέντες πρότερον τῆς τοῦ Θεοῦ πατρικῆς ράβδου ἀξιοῦνται ἐν καιρῷ καὶ τῆς ἐνεργείᾳ σωτηρίας»², συντελούντων εἰς τοῦτο μεγάλως καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτῶν μνημοσύνων καὶ εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας, περὶ ὧν κατωτέρω γενήσεται λόγος. Πόσον διαρκεῖ ἡ τοιαύτη πατρικὴ τιμωρία καὶ πότε ἕκαστος ἀπαλλάσσεται αὐτῆς, μόνος ὁ Θεὸς γνωρίζει, ὅστις καὶ παρέχει τὴν λύτρωσιν εἰς ὅσους θέλει καὶ ὅταν αὐτὸς θέλῃ. Ἡμεῖς ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου θεολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου «καὶ πάντων τῶν ἁγίων Πατέρων ὁρῶμεν, τίνα ὑπόληψιν εἶχεν ἡ Ἐκκλησία τὸ κατ' ἀρχὰς περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων, ὅτι δηλ. οὐ πάντες εὐθέως εἰς ἄνεσιν, ἀλλὰ πολλοὶ τούτων καὶ εἰς ἄδου, ὅμως ἐπ' ἐλπίδι καὶ καιρῷ διωρισμένῳ, πόσῳ δὲ οὐκ ἔχομεν λέγειν, μόνος οἶδεν ὁ τούτους ἐκεῖθεν λυτρούμενος»³. Πάντως ἐν τῇ μέσῃ καταστάσει τῶν ψυχῶν διακρίνονται ποικίλαι βαθμίδες, ἀναλόγως τῆς ἠθικῆς ποιότητος καὶ καταστάσεως ἑκάστου ἀνθρώπου, ὁμοίως δὲ ἡ ἐν αὐτῇ εὐφροσύνη καὶ ὀδύνη τῶν ψυχῶν δὲν εἶναι πλήρης καὶ τελεία, ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ «οἱ ἅγιοι οὐπω τὸ τέλειον ἔλαβον»⁴ τοῦτο γενήσεται ἐν τῇ μετὰ τὴν καθολικὴν κρίσιν αἰωνίῳ ζωῇ. Τέλος αἱ ψυχαὶ ἐν τῇ μέσῃ καταστάσει εἶναι μὲν ἀσώ-

1. Ἀπόκρισ. 2. Παρὰ Κ. Δ υ ο β ο υ ν ι ὶ ὄ τ η, μν. ε' σ. 56.

2. Ὁμολογ. 20. Παρατηρητέον ὅτι τοῦτο, φερόμενον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ παραδόσει τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὰς περὶ προσκάρων ποιῶν, καθαρτηρίου πυρὸς καὶ ἀφέσεων λατινικὰς δόξας, ἅς ρητῶς ἀποκρίπτει ὁ Κριτόπουλος.

3. Ἀπόκρισ. 2, ἐνθα καὶ σχετικὰ πατερικὰ χωρία. (Ἐνθ. ἀν. σ. 55 ἐξ.).

4. Ἀπόκρισ. 2. Παρὰ Κ. Δ υ ο β ο υ ν ι ὶ ὄ τ η, ἐνθ' ἀν. σ. 60.

ματοι, ἔχουσι δ' ὅμως αἰσθησιν καὶ αὐτοσυνειδησίαν, οὐδὲ πιστεύομεν «κάρῳ τὰς τῶν ἁγίων (καὶ πάντων ἐν γένει τῶν ἀποικομένων) ψυχὰς κατέχεσθαι μέχρι τῆς ἀναστάσεως, καθάπερ ὑπὸ μανδραγόραν καθευδούσας, ὅπερ ἔδοξέ τισι λίαν ἀνοήτως». Ἡ φύσις δὲ τῆς ποινῆς τῶν ἐν τῷ ἄδη εἶναι οὐχὶ ὕλική, ἀλλ' ἀνάλογος πρὸς τὴν φύσιν τῶν ψυχῶν. «Λέγει τοίνυν ἡ Ἐκκλησία τὴν ἐκείνων ποινήν μὴ ὕλικήν εἶναι, εἰτοῦν ὀργανικὴν, μὴ διὰ πυρός, μήτε δι' ἄλλης ὀποιασοῦν ὕλης, ἀλλὰ διὰ θλίψεως καὶ ἀνίας τῆς ἀπὸ συνειδήσεως, συμβαίνουσας τούτοις ἐκ τοῦ μμνήσκεσθαι τῶν ὅσα ἐν τῷ κόσμῳ μὴ κατὰ λόγον μηδὲ δόσιως ἔπραξαν»¹. Δὲν δέχεται λοιπὸν ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία τὸ καθαρτήριο πῦρ τῆς Ρωμαϊκῆς, οὐδὲ τὰς συναφεῖς θεωρίας αὐτῆς περὶ ἱκανοποιήσεως τῆς θείας δικαιοσύνης διὰ τῶν προσκαιρῶν ποινῶν, συντεμνομένων ἢ αἰρομένων ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ περὶ ἀφέσεων καὶ περισσεύσεως ἀξιολογίας τῶν ἁγίων. «Οὐκ ἔστι δὲ παρ' ἡμῖν χρόνος διωρισμένος τῆς ἐκείνων ἀπολυτρώσεως, οὐδὲ λέγομεν: δὸς τόσα χρήματα, ἵνα λυτρώσῃ τοὺς γονεῖς σου ἢ τὰ τέκνα σου ἢ τοὺς φίλους σου ἐκ τοῦ καθαρτηρίου πυρός. Οὐδὲ γὰρ ἔστι πῦρ καθαρτήριο παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ θλίψις τις ἀπὸ συνειδήσεως, καὶ αὕτη μέντοι μετὰ πάνυ χρηστῆς ἐλπίδος, διήκουσ' ἕως ἂν ὁ Θεὸς θέλῃ. Οὐδὲ ὀρίζομεν τούτῳ μὲν τόσα ἔτη ἐν τῇ θλίψει διαγαγεῖν, ἐκείνῳ δὲ τόσα. Ἄν δ' οἱ προσήκοντες τόσα ἢ τόσα χρήματα—δηλαδὴ πλουτίνδην οὐχ' ἀμαρτίνδην τὴν ποινήν εισπράττοντες—τῇ Ἐκκλησίᾳ προσφέροιεν, θάττον ἢ λόγος ρυσθῆσεται ὁ ἔνοχος τῶν κατεχόντων δεινῶν. Οὐδὲν τοιοῦτον παρ' ἡμῖν εὔροιεν ἂν τις». Τὸ δὲ λέγειν, τοὺς ἁγίους ἔχειν τιν' ἀκριβοδίκαια παρὰ τῷ Θεῷ καὶ περιττὰ μέντοι, δι' ὧν δύνανται πολλοὺς ἀμαρτωλοὺς σῶσαι, ἀντεῦθεν τὰ τῶν ἁγίων περισσεύματα, ὡς ἐκεῖνοι οἴονται, εἰς ὄνησιν προτιθέναι τοῖς βουλομένοις καὶ ταῦτα πιπράσκειν ὡσπερ λάχανα, τοῦτ' ὡς ἀληθῶς ὕβρις τῆς Ἐκκλησίας ἐστί, μᾶλλον δὲ τῶν τὰ τοιαῦτα τολμώντων, ἐπ' οὐδενὶ ἄλλῳ ἐπινοηθεῖσα, ἢ ἐπ' ἀξίησει βαλλαντίου, ὅπερ ὡς ἱερόσυλον καὶ καπηλευτικὸν ἢ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία μισεῖ καὶ ἀποτρέπεται»². Τέλος ὁ Κριτόπουλος, πρὸς τοῖς ἀνωτέρῳ περὶ μερικῆς κρίσεως καὶ μέσης καταστάσεως τῶν ψυχῶν, διδάσκει διὰ βραχυτάτων καὶ τὴν δευτέραν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου, ἀναστήσοντος πάντας τοὺς ἀπ' αἰῶνος κεκοιμημένους μετὰ τῶν ἰδίων σωμάτων καὶ ἐν ἄλλῃ ποιότητι, μεθ' ὃ θέλει ἐπακολουθήσει ἡ γενικὴ κρίσις, καθ' ἣν ὁ Χριστὸς ὡς κριτῆς παγκόσμιος θὰ ἀποδώσῃ ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ³. Μετὰ τὴν καθολικὴν κρίσιν ἄρχεται ἡ αἰῶνιος ζωὴ τῶν δικαίων καὶ ἡ αἰώ-

1. Ὁμολογ. 17.

2. Ὁμολογ. 20.

3. Αὐτόθι.

4. Ὁμολογ. 17.

5. Ὁμολογ. 3.

νιος κόλασις τῶν ἁμαρτωλῶν, διακρινομένων διαφόρων βαθμῶν αὐτῶν, ἀναλόγως ἰδίᾳ τῶν ἔργων τῶν ἀνθρώπων. «Δοκοῦσι δὲ αἱ ἀγαθοεργίαι κἂν τῇ στάσει τῇ ἐν τῇ τῶν οὐρανῶν βασιλείᾳ συμβάλλειν ὅπως οὖν. Τὸ μὲν γὰρ ἀπλῶς ἔνδον τοῦ νυμφῶνος γενέσθαι, δωρεὰν ἐλάβομεν ἐκ μόνης τῆς χάριτος τοῦ καλέσαντος Θεοῦ. Ἐπεὶ δ' ἀκούομεν, ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Θεοῦ πολλὰς καὶ διαφοροὺς μονὰς εἶναι¹, καὶ ὅτι ἄλλη δόξα ἡλίου, καὶ ἄλλη δόξα σελήνης, καὶ ἄλλη δόξα ἀστέρων καὶ ἀστῆρ ἀστέρος διαφέρει ἐν δόξῃ², συνίεμεν ἐκ τούτων εἶναι τινα διαφορὰν ἐν τῇ στάσει τῶν ἐκλεκτῶν. Τὸ γοῦν τοιαῦδε ἢ τοιαῦδε στάσεως ἐκείσε τυχεῖν, ἐκ τῶν ἐκάστου ἔργων προσγίγνεσθαι πιστεύομεν· καθ' ὃ γὰρ τις ἔσπειρεν, οὕτω καὶ θερίσει³.... Πρὸς δὲ καὶ ἵνα μείζονος ἀπολαύσωσι καὶ κρείττονος στάσεως τύχωσιν ἐν τῇ τῶν πρωτοτόκων Ἐκκλησίᾳ, ἥτις ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν»⁴. Ἀλλαχοῦ δ' ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι ἡ τῆς «οὐρανόου βασιλείας κληρονομία οὐδὲν ἄλλο τυγγάνει οὔσα (κατὰ γε τὸν ἑμὸν λόγον) ἢ παθῶν ἀποβολὴ καὶ Θεοῦ μέθεξις»⁵.

β') Περὶ τῶν μνημοσύνων⁶.

Τὰς εὐχὰς καὶ τὰ μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων στηρίζει ὁ Κορινθίου Κοινοῦ τὸ μὲν ἐπὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς, καὶ δὴ Α' Κορινθ. 5,5 καὶ Φιλιπ. 1,23, τὸ δὲ ἐπὶ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, ὡς φορεῖς τῆς ὁποίας ἀναφέρει κατ' ὄνομα τὸν μέγαν Ἀθανάσιον, τὸν μέγαν Βασίλειον, τὸν Γρηγόριον θεολόγον, τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον καὶ τὸν Ἐπιφάνιον, «καὶ συνελόντι φάναι παρὰ πᾶσι τοῖς τε ἁγίοις Πατράσι τοῖς τε ἱστοριογράφοις τῆς Ἐκκλησίας λαμπρὰ καὶ περιφανῆς ἢ τοιαύτη παράδοσις εὐρίσκεται». Αἱ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ἄρα εὐχαὶ καὶ τὰ μνημόσυνα εἶναι ἀρχαία τῆς Ἐκκλησίας παραδόσις· «οὐδεὶς γὰρ ἐστὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας ἁγίων Πατέρων, ὃς οὐ μέμνηται ταύτης, ἀλλὰ πάντες ἁποθνήσκοντες καὶ διηγηματικῶς καὶ προτροπικῶς φαίνονται μνήμην ταύτης ποιούμενοι.... Πάντας οὖν τούτους λέγειν ἡμαρτηκέναι τῆς ἀληθείας καὶ οὐκ ὀρθῶς περὶ τοῦ τοιούτου πεφρονηκέναι, οὔθ' ὅσιον οὔτε πρὸς ἐπεικῶν καὶ εὐσεβείας ἀντιποιουμένων δόξειεν εἶναι». Καὶ ὅτι μὲν ἐκ τῶν εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ μάλιστα τῆς προσφορᾶς τῆς θείας εὐχαριστίας παρέχεται ὄνησις τοῖς ἐν πίστει κεκοιμημένοις, τοῦτο ἀποτελεῖ ἀρχαιοτάτην καὶ σταθερὰν πίστιν τῆς Ἐκκλησίας. Πρὸς ἐρημνίαν δὲ τῆς τοιαύτης ὀνήσεως καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν μερικὴν

1. Ἰωάν. 14,2.

2. Α' Κορ. 15, 41.

3. Γαλ. 6, 7.

4. Ὁμολογ. 6.

5. Λόγος πανηγυρικὸς ἅμα καὶ δογματικὸς..., ἐνθ. ἀνωτ. σ. 277/8.

6. Ὁμολογ. 20.

κρίσιν ὁ Κριτόπουλος, διακρίνων τὰς ψυχὰς τῶν ἀποικομένων εἰς τὰς ὡς ἄνω δύο κατηγορίας, περιορίζει αὐτὴν μόνον εἰς τοὺς μὴ παντελῶς ἐκπεσόντας τῆς πρὸς τὸν Θεὸν πίστεως καὶ ἐλπίδος καὶ ἐπιδεικτικούς σωτηρίας, ἢ τοὺς «εὐσεβεῖ λήξει καὶ μετανοία κεκοιμημένους»¹, οὐκ δὲ καὶ εἰς τοὺς ἄνευ πίστεως καὶ μετανοίας ἀποθανόντας ἀδιορθώτους καὶ ἀνεπιδέκτους σωτηρίας ἁμαρτωλοὺς, γράφων τὰ ἑξῆς: «Δύο τοίνυν παρατηρητέον ἐνθάδε, καὶ ἀκριβῶς μέντοι παρατηρητέον. Ἐν μὲν, εἶναι τινὰς μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἀπαλλαγὴν εὐθέως ἐπιτυγχάνοντας τῆς μετὰ Χριστοῦ διαγωγῆς· οὐ γὰρ ἂν ὁ Ἀπόστολος ἐπεθύμει ἀναλῦσαι², εἰ μὴ ἀκριβῶς οἶδεν εὐθὺς συνέσεσθαι τῷ Χριστῷ. Δεύτερον δέ, εἶναι τινὰς μὴ μετὰ θάνατον εὐθέως τῆς ἐνεργείας σωτηρίας τυγχάνειν, ἀλλὰ δυνάμει, καὶ ἐν ἐλπίδι ταύτην ἐκδέχεσθαι. Ἐλπίδι λέγω βεβαία καὶ ἀναντιρρήτω, οἱ πειραθέντες πρότερον τῆς τοῦ Θεοῦ πατρικῆς ράβδου ἄξιουνοι ἐν καιρῷ καὶ τῆς ἐνεργείας σωτηρίας. Τοῦτο τοίνυν κατανοήσασα ἡ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία... ἐπενόησε τούτοις φιλανθρωπίαν τινὰ προσφέρειν, ἢ δὲ ἐστίν, εὐχὰς καὶ ἰκεσίας ὑπὲρ ἐκείνων ἀναπέμπειν τῷ τῶν ὄλων Θεῷ, ἵνα δυοῖν θατέρου, ἢ γὰρ τῶν κατεχόντων ἀνιαρῶν τούτους ἐν τάχει ἀπαλλάξῃ, ἢ γοῦν ἄνεσιν τινὰ καὶ παραμυθίαν τούτοις ἐν φυλακῇ θεόθεν παραπέμψῃ... Εὐχόμεθα οὖν ὑπὲρ τῶν ἀποικομένων, ὀνομαστὶ μὲν ὑπὲρ ἑνὸς ἐκάστου, τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῆς ἐκείνων κοιμήσεως, τῇ τρίτῃ, τῇ ἑνάτῃ, τῇ εἰκοστῇ, τῇ τεσσαρακοστῇ, εἶτα μετὰ τρεῖς μῆνας καὶ αὐτίς μετὰ ἕξ, καὶ τελευταῖον μετ' ἐνιαυτὸν· μετέπειτα παρὰ ταῦτα καὶ ὁσάκις οἱ συγγενεῖς καὶ προσήκοντες τῷ ἀποικομένῳ ἐθέλουσι τοῦτο ποιεῖν οὐ κωλύομεν. Κοινῇ δὲ καθ' ἕκαστον σάββατον τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ μνήμη γίνεται παρὰ πάσης τῆς Ἐκκλησίας ἐν πᾶσι τοῖς ναοῖς πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἐν πίστει καὶ εὐσεβείᾳ κοιμηθέντων. Ἐτι ὁσάκις καὶ ἐν οἰαδῆποθ' ἡμέρᾳ τὸ κυριακὸν δεῖπνον ἱερουργεῖται μνημονεύονται κοινῶς οὔτοι».

γ') *Περὶ τῆς ἐπικλήσεως τῶν ἁγίων, τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν*³.

Μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς στρατευομένης ἐπὶ τῆς γῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν τῆς ἐν οὐρανοῖς θριαμβευούσης, ἥτοι τῶν ἁγίων, ὑφίσταται στενότατος δεσμός, οὐδαμῶς διακοπτόμενος διὰ τοῦ θανάτου, καθόσον ἅπαντα συναποτελοῦσι τὸ μυστικὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ὄθεν οἱ ἅγιοι Πατέρες τῆς ἀρχαίας καὶ πρωτοτύπου Ἐκκλησίας, ἰδόντες πολλὰς ἀποκαλύψεις διὰ τῶν ἐντεῦθεν μεταστάντων ἁγίων γενομένας εἰς τοὺς ἐπιζῶντας χριστιανούς καὶ ἐκ

1. Πρβλ. καὶ Πρακτικὰ τῆς ἐν Κων/πόλει Συνόδου τοῦ 1688, παρὰ Ε. Kimmel, μν. ἔ. I, 406, I. Μεσολωρῆ, μν. ἔ. I. παράρτ. σ. 31.

2. Φιλίπ. 1, 23.

3. Ὁμολογ. 15, 16, 17. Ἀπόκρισ. 11.

Πνεύματος ἁγίου συνιέντες «τὴν ἤδη ἐν οὐρανῷ θριαμβεύουσαν Ἐκκλησίαν μὴ ἀναίσθητον εἶναι τῶν ἀναγκῶν καὶ παθημάτων τῆς ἐπὶ γῆς ἔτι στρατευομένης Ἐκκλησίας, μὴδὲ κάρω τὰς τῶν ἁγίων ψυχὰς κατέχεσθαι μέχρι τῆς ἀναστάσεως, καθάπερ ὑπὸ μανδραγόραν καθευδούσας... ἤρξαντο, θεόθεν κινούμενοι—οὐδὲν γὰρ ἀθεεὶ κοινῇ πάντες οἱ ἐκλεκτοὶ δύνανται ποιῆσαι,— τοὺς ἁγίους ἐπικαλεῖσθαι εἰς πρεσβείαν, ἅμα μὲν ἀναιροῦντες διὰ τοῦτου τὴν ὡς ἀληθῶς κεκαρωμένων ματαίαν ὑπόληψιν, ἐμφαίνοντές τε ἐνεῖναι ταῖς ψυχαῖς αἰσθησὶν καὶ δίχα τῶν σωμάτων,—οὐ γὰρ ἀναισθήτους ἐπεκαλέσαντο ἄν—, ἅμα δὲ πιστεύοντες τὸ πανάγιον Πνεῦμα τὸ ἐν ἐκείνοις οἰκοῦν ἀποκαλύπτειν αὐτοῖς τὴν χρεῖαν τῶν ἐπικαλούντων, εἰς συμπάθειαν τῶν ἀδελφῶν τούτοις διεγείρον, ἥτις συμπάθεια ἐμφαίνει τὴν ἐνότητα ἐκείνων τε καὶ ἡμῶν, εἴπερ τι ἄλλο, ἦν ὁ Ἀπόστολος τοῖς τοῦ σώματος μέλεσι παρέικασεν, ὧν ἐνὸς πάσχοντος οὐκ ἔσθ' ὅπως μὴ καὶ πάντα συμπάσχειν καὶ συναλγεῖν τῷ κάμνοντι μέλει»¹. Μὴ τις δὲ εἶπη ἐνιστάμενος, ὅτι οἱ ἅγιοι, ἔνεκα τῆς πεπερασμένης αὐτῶν φύσεως, δὲν δύνανται νὰ γνωρίζωσι τὰς δεήσεις καὶ τὰς ἀνάγκας τῶν ἐπικαλουμένων αὐτοῦς. Διότι, ἀφοῦ ἀπεκαλύφθησαν τὰ πόρρω εἰς αὐτοὺς ὅτε ἔζων ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ τοῦ σώματος, τοῦ παχέος τούτου τῆς ψυχῆς προκαλύμματος, ὡς ἐγένετο τῷ προφήτῃ Ἐλισσαίῳ² καὶ τῷ ἀποστόλῳ Παύλῳ³, πολλῶ μᾶλλον ἀποκαλύπτονται εἰς αὐτοὺς τρανώτερον τὰ ἀνθρώπινα μετὰ τὴν ἐαυτῶν ἀπαλλαγὴν τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ ἐπιπροσθούντος καλύμματος· καὶ ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς γῆς διὰ πολλῶν τρόπων γνωρίζουσι τὰ μακρὰν αὐτῶν συμβαίνοντα, συγγαίροντες ἢ συλλυπούμενοι καὶ τὰ κρεῖττω παρὰ τοῦ Θεοῦ τοῖς πάσχουσιν εὐχόμενοι, δεικνύοντες οὕτως ὅτι εἶναι ἀλλήλων μέλη, πολλῶ μᾶλλον οἱ ἅγιοι, οὐδαμῶς ὑπολειπόμενοι τῶν ἀνθρώπων ἐν τούτῳ, ἔχουσι διὰ τινος τρόπου γνῶσιν τῶν πόρρω, ἥτις τὰ μέγιστα συμβάλλεται εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν τιμὴν τῆς λογικῆς κτίσεως. Ὁ δὲ τρόπος οὗτος τῆς γνώσεως τῶν ἁγίων εἶναι «ἡ ἀποκάλυψις τοῦ παναγίου Πνεύματος, τοῦ πανταχοῦ παρόντος καὶ μηδὲν ἀγνοοῦντος, ἀλλὰ πάντα εἰδότος—Θεὸς γὰρ—καὶ τούτων ὅσα βούλεται τοῖς πιστοῖς τῶν δούλων ἀποκαλύπτοντος, ἀκείνους εἰς ἔντευξιν ὑπὲρ τῶν δεομένων ἐγείροντος καὶ τὰς τοιαύτας ἐντεύξεις καὶ ἀποδεχομένου καὶ πληροῦντος. Τοῦτο οὖν ἰδοῦσα ἡ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία καὶ πάλαι τούτους ἐπεκαλεῖτο καὶ μέχρι σήμερον τοῦτο ποιεῖ, οὐδὲν ἕτερον παρὰ τούτων αἰτουῦσα ἢ τὸ πρεσβεῦειν τὸν πάντα δυνάμενον Θεὸν ὑπὲρ ἡμῶν, πολλαῖς θλίψεσι καὶ ἀνωμαλίαις τοῦ βίου περικυκλουμένων ὁσημέραι, ἴν' ὑπομονὴν τε ἐν ταῖς θλίψεσι δῶ ὁ οἰκτιρῶν Θεὸς καὶ τὴν ἀπὸ τούτων ἀπαλλαγὴν ἐν τάξει». Διὰ τοῦτο δὲν ἐπικαλούμεθα τοὺς ἁγίους, ὅπως σώσωσιν ἡμᾶς ἢ λυ-

1. Α' Κορ. 12,26. Ὁμολογ. 17.

2. Δ' Βασιλ. 5,26.

3. Πράξ. 16,9.

τρῶσωσιν ἢ προνοήσωσι περὶ ἡμῶν, διότι ταῦτα ἀρμόζουσι μόνῳ τῷ Θεῷ, ἀλλ' ἐπὶ ὅπως πρεσβεύσωσιν εἰς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ἡμῶν. Ἡ τοιαύτη δὲ ἐπίκλησις καὶ πρεσβεία τῶν ἁγίων οὐδαμῶς προσκρούει εἰς τὸ μεσιτικὸν ἔργον τοῦ Σωτῆρος, ὄντος μόνου μεσίτου μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων· διότι ἡμεῖς οἱ Ὁρθόδοξοι «οὐ λέγομεν τοὺς ἁγίους μεσίτας· εἰς γὰρ ἔστι μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἄνθρωπος Ἰησοῦς Χριστός, ὃς μόνος ἀμέσως δύναται τῷ τε Πατρὶ καὶ ἡμῖν μεσιτεύειν... οἷς ὑπὲρ ἡμῶν ἔπαθε πείθων τὸν αὐτοῦ κατ' οὐσίαν, ἡμῶν δὲ κατὰ χάριν πατέρα οἰκτεῖραι τε ἡμᾶς καὶ τῆς αἰωνίου σωτηρίας ἀξιῶσαι, ἡμῖν δὲ μυστικῶς ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν λαλῶν καὶ τὰ εἰκότα παραινῶν ἀοράτως καὶ πρὸς τὰγαθὸν τὸ ἡμῶν θέλημα διευθύνων καὶ ἐνισχύων... Οὐ μεσίτας τοίνυν τοὺς ἤδη μεταστάντας ἁγίους καλοῦμεν, ἀλλὰ πρέσβεις καὶ ἰκέτας πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ἡμῶν, ἀδελφῶν ἐκείνων ὄντων». Ὅθεν πρεσβεύοντες ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων οἱ ἅγιοι, καὶ ὑπὲρ πάντας ἡ παναγία μήτηρ τοῦ Κυρίου, ἐξαιτοῦνται ὅπως ὁ Θεὸς μνησθῆ τῶν ἐπὶ γῆς ἀδελφῶν οὐχὶ ἐπὶ τοῖς ἰδίους αὐτῶν κατορθώμασιν ἢ ἀκριβοδικαίσις, ἦτοι ἀξιομισθίαις, διότι τοιοῦτόν τι δίκαιον δὲν ἔχουσι παρὰ τῷ Θεῷ, ἀλλ' ἐν τοῖς κατορθώμασι καὶ ἀκριβοδικαίσις τοῦ κοινουῦ πάντων Σωτῆρος. Διὸ οὔτε τὴν Θεοτόκον οὔτε ἄλλον τινὰ τῶν ἁγίων «λέγομεν κατὰ τινα δικαίαν ὀφειλὴν ἢ ἀκριβοδικαίον παρὰ τῷ Θεῷ τοῦτο ποιεῖν—ἄπαγε· οὐδενὶ γὰρ ὁ Θεὸς ὀφείλει, πᾶσα δὲ ἡ λογικὴ κτίσις ὀρατὴ τε καὶ ἀόρατος πλεῖστα καὶ ἀπειρα τούτῳ ὀφείλει—ἀλλὰ κατὰ παρρησίαν, ἣν ὁ Θεὸς αὐτοῖς ἐδώρησατο»¹, τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μὴ δεχομένης τὴν διδασκαλίαν τῆς Λατινικῆς περὶ περισσεουσῶν ἀξιομισθίων τῶν ἁγίων καὶ κοινωνίας αὐτῶν, ὡς προείπομεν².

Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ ἅγιοι δέονται τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ ἡμῶν, πρέπει καὶ ἡμεῖς νὰ ἐπικαλώμεθα μὲν τὰς πρεσβείας αὐτῶν, νὰ τιμῶμεν δὲ καὶ σεβώμεθα αὐτοὺς καὶ τὰς εἰκόνας καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν, ἀπονέμοντες «τιμὴν τὴν προσήκουσαν, οὐ λατρευτικὴν ἢ δουρικὴν—ἄπαγε, αὐταὶ γὰρ Θεῷ μόνῳ προσήκουσιν—ἀλλὰ σχετικὴν καὶ φιλικὴν»³. «Ἡ τιμὴ δ' ἐστὶ, προσκυνεῖν αὐτοὺς σχετικῶς, οὐ λατρευτικῶς»⁴. Ὡστε ὀφείλομεν «τοὺς ἁγίους τιμᾶν καὶ εἰς πρεσβείαν αὐτοὺς ἐπικαλεῖσθαι, μὴ μέντοι τὴν σωτηρίαν ἐν τοῖς ἐκείνων δικαιοῦμασιν ἢ μισθοῖς οἶσθαι, ἀλλ' ἐν μόνῳ τῷ αἵματι Ἰησοῦ Χριστοῦ ταύτην πιστεύειν καὶ προσδοκᾶν»⁵. Τιμῶμεν δὲ τοὺς ἁγίους «ἅμα μὲν ὡς γνησίους δούλους τοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ (ταῦτόν δ' ἔστιν εἰπεῖν τὴν ἀρετὴν, ὃ γὰρ ἁγίους ἐπαινῶν ἀρετὴν ἐπαινεῖ), ἅμα δὲ

1. Ὁμολογ. 17.

2. Ἀνατέρω σ. 413.

3. Ὁμολογ. 15.

4. Ἀπόκρισ. 11.

5. Ἀπόκρισ. 4.

καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς πρὸς τὴν ἐκείνων μίμησιν ἐρεθίζοντες»¹. Τὴν τοιαύτην δὲ οὐχὶ λατρευτικὴν ἀλλὰ τιμητικὴν καὶ σχετικὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων ἐκδηλοῦμεν ἰδίως σεβόμενοι νὰ λείψανα αὐτῶν καὶ ἀφιεροῦντες αὐτοῖς «εἰκόνας ἱερᾶς ἐν πᾶσι τοῖς ναοῖς, δηλονότι τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ Λόγου, τῆς παναγίας καὶ ἀειπαρθένου ἐκείνου μητρὸς καὶ πάντων τῶν ἁγίων τῶν παρ' ἐκείνω ὁπωσοῦν εὐδοκιμησάντων, ἀλλὰ καὶ ἀγγέλων, ὡς ᾤφθησαν προφήταις τε καὶ ἁγίοις»². Ἀλλὰ «τῆς θείας καὶ ἀσχηματίστου οὐσίας εἰκόνα οὐδεὶς ποτ' ἐπενόησε ποιῆσαι· οὐ γὰρ θέμις τὸν ἀπεριγραπτὸν Θεὸν περιγραφτῇ εἰκόνι παρεικάζειν... Τούτων οὖν εἰκόνας ἡ Ἐκκλησία ἐποίησε οὐ γλυπτὰς, οὐδὲ λαξευτάς, ἀλλὰ γραπτὰς μόνον»³. Σημειωτέον τέλος ὅτι τὰς ἁγίας εἰκόνας παρέλαβεν ἡ Ἐκκλησία παρὰ τῆς ἁγίας Γραφῆς⁴, τὴν δὲ τιμὴν τούτων παρ' αὐτῆς τε καὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς συναγωγῆς, τῆς διὰ τιμῆς οὐ τῆς τυχοῦσης ἀγούσης πάντα τὰ ἀφιερούμενα τῷ Θεῷ, ὅστις ταύτην «ἀπεδέχετο καὶ τοῖς μὴ οὔτω πρὸς τὰ ἅγια διακειμένοις πολλὰκις φαίνεται χαλεπήνας»⁵.

III. ΘΕΙΑ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ

1. Περὶ τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως καὶ τῶν παραδόσεων τῆς Ἐκκλησίας⁶.

Πηγαὶ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ ἁγία Γραφή καὶ ἡ ἱερὰ Παράδοσις. Οὕτω τὸ θεῖον ρῆμα εἶναι γραπτὸν τε καὶ ἄγραφον· γραπτὸν μὲν εἶναι ἡ ἁγία καὶ θεόπνευστος Γραφή, ἄγραφον δὲ αἱ ἐκκλησιαστικαὶ παραδόσεις.

α') Ἡ ἁγία Γραφή. Ἡ ἁγία Γραφή εἶναι θεόπνευστος, περιέχουσα τὴν θείαν ἀλήθειαν, οἰονεὶ μέγας θησαυρὸς ἐμπειπιστευμένος τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ⁷. Τὴν ἁγίαν καὶ θεόπνευστον Γραφήν «ὁ Θεὸς ἡμῖν χειρα-

1. Ἀπόκρισ. 17.

2. Ἀπόκρισ. 11.

3. Ὁμολογ. 15.

4. Ἐξόδ. 25, 28.

5. Περὶ Βασιλ. 6, 6-7. Λαγ. 5, 2 ἐξ. Περὶ δὲ τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων γράφει: «Περὶ δὲ τῆς ὀφειλομένης τοῖς ὄντως ἁγίοις λειψάνοις τιμῆς τόνδε τὸν λόγον ἀποδίδωσι. Ἐπειδὴ οἱ ἐθνικοὶ, οἱ διώκται τῶν χριστιανῶν, ἐπονείδιστον καὶ ἐφύβριστον ἤγουντο τὸν ὑπὲρ Χριστοῦ θάνατον, ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ τίμιον καὶ ἐνδοξον θέλων ἀποδείξει τὸν τοιοῦτον τρισόλβιον θάνατον, ἅτε δὴ ὑπὲρ τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ Υἱοῦ γενόμενον, ἐπέθηκε τοῖς λειψάνοις τῶν ὑπὲρ ἐκείνου θανόντων χάριν καὶ δωρεάν τοῦ παναγίου Πνεύματος, ὅπερ ἡ Ἐκκλησία καταμαθοῦσα προθύμως ἀπεδέξατο καὶ τοῖς μετέπειτα παρέδωκεν». (Ὁμολογ. 16).

6. Ὁμολογ. 7, 14, 18, 19, 21, 22. Ἀποκρίσ. 3, 4, 6, 7, 17, 18.

7. Ὁμολογ. 7. Περὶ τῆς σχέσεως τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἁγίαν Γραφήν βλέπ. ἀνωτ. σ. 235/6.

γωγίαν εἰς σωτηρίαν ἐδωρήσατο καὶ λύχον ἐν αὐχμηρῷ τόπῳ φαίνοντα»¹. Ὡς τοιαύτη δὲ εἶναι «θεμέλιος καὶ βάσις τῆς τῶν χριστιανῶν διδασκαλίας, καὶ ὁ μὴ οὕτω φρονῶν οὐπω θείας ἐλλάμπσεως ἔτυχεν, ἀλλ' ἔτι σκότῳ βαθεῖ καὶ ἀγνοίᾳ χαλεπῇ κατέχεται»². Ἡ ἅγια Γραφή συγκοιταῖ ἐκ τῶν ἀθθεντικῶν καὶ κανονικῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἅτινα πάντα συμπύσσει ὁ Κριτόπουλος εἰς 33 κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἐπιγείου ζωῆς τοῦ Σωτῆρος. «Τριάκοντα δὲ τρία εὐρίσκεται πάντα τὰ ἀθθεντικά καὶ κανονικά βιβλία, ὅτι καὶ τὸν Σωτῆρα ἡμῶν φασὶ τριάκοντα καὶ τρεῖς ἐν-αυτοὺς διατρίψαι σωματικῶς ἐπὶ τῆς γῆς, ἵνα μὴδὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερῶν βιβλίων ἄμοιρος ἦ μυστηρίου τινὸς θείου»³. Καὶ τῆς μὲν Καινῆς Διαθήκης δέχεται ὡς κανονικά καὶ ἀθθεντικά ἅπαντα τὰ 27 βιβλία, τὰ ὅποια ὅμως συμπύσσει εἰς 11, ἅτε λαμβάνων ὡς ἐν βιβλίον τὰ 4 εὐαγγέλια ἀφ' ἐνὸς καὶ τὰς 14 ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀφ' ἐτέρου. Ἐκ δὲ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀκολουθῶν τῇ ἀρχαίᾳ ἀριθμῆσει κατὰ τὰ 22 γράμματα τοῦ ἑβραϊκοῦ ἀλφαβήτου, καὶ ἐν τῇ φρασητικῇ διατυπώσει (ἰδίως ἐν Ἀποκρῖσ. 3) Ἰωάννῃ τῷ Δαμασκηνῷ⁴, παραδέχεται ὡς κανονικά 22 βιβλία, ἧτοι τὰ πέντε βιβλία τῆς πεντατεύχου, Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, Κριταὶ μετὰ τῆς Ρούθ, Α' καὶ Β' Βασιλειῶν, Γ' καὶ Δ' Βασιλειῶν, Α' καὶ Β' Παραλειπομένων, Ἔσδρας καὶ Νεεμίας, Ἔσθῆρ, Ἰώβ, Ψαλτήριον, Παροιμίαι, Ἐκκλησιαστής, Ἄσμα ἁσμαίων, Ἡσαΐας, Ἰερεμίας, Ἰεζεκιήλ, Δανιήλ καὶ τὸ δωδεκαπρόφητον ὁμοῦ. Τὰ ὑπόλοιπα δὲ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὑπολαμβάνει ὡς μὴ κανονικά ἐπαγόμενος: «Τὰ λοιπὰ δὲ βιβλία, ἅπερ τινὲς βούλονται συγκαταλέγειν τῇ ἅγιᾳ Γραφῇ, οἷον τὸ τοῦ Τωβίτ, τὸ τῆς Ἰουδαίθ, Σοφίαν τοῦ Σολομῶντος, Σοφίαν Ἰησοῦ υἱοῦ Σιράχ, Βαροῦχ καὶ τὰς τῶν Μακκαβαίων ἀποβλήτους μὲν οὐχ ἠγούμεθα, πολλὰ γὰρ ἠθικά, πλείστου ἐπαίνου ἄξια, ἐμπεριέχεται ταύταις, ὡς κανονικὰς δὲ καὶ ἀθθεντικὰς οὐδέποτε ἀπεδέξατο ἢ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ὡς μαρτυροῦσι πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι, μάλιστα δὲ ὁ τε ἅγιος Γρηγόριος ὁ θεολόγος καὶ ὁ ἅγιος Ἀμφιλόγιος καὶ τελευταῖος πάντων ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός»⁵. Ἐκ τούτων φαίνεται, ὅτι ὁ Κριτόπουλος δὲν συγκαταλέγει ἐν τοῖς δευτεροκανονικοῖς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰερεμίου, τὸν Ἰερέα ἢ τρίτον Ἔσδραν καὶ τὰ

1. Λόγος πανηγυρικός ἅμα καὶ δογματικός... ἐνθ' ἄνωτ. σ. 138.

2. Ἀντόθι σ. 137.

3. Ὁμολογ. 7.

4. Πρβλ. Ἐκδ. ὀρθ. πίστ. 4, 17. Migne P. G. 94, 1180.

5. Ὁμολογ. 7. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἐν συνεχείᾳ λεγόμενον: «διὸ οὐδὲ τὰ δόγματα ἡμῶν πειρώμεθα ἐκ τούτων παραστήσαι, ἀλλ' ἐκ τῶν 33 κανονικῶν καὶ ἀθθεντικῶν βιβλίων», δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές, διότι, ὡς γνωστόν, ὑπάρχουσι Πατέρες τινές, οἵτινες ἐνῶ θεωρητικῶς ἀρνοῦνται τὴν κανονικότητα τῶν ἀναγνωστικῶν, ἐν τούτοις ὅμως ἐν τῇ πράξει προσάγουσι καὶ ἐξ αὐτῶν μάρτυριαν πρὸς πίστῶσιν καὶ θεμελίωσιν τῶν δογμάτων.

δευτεροκανονικά τεμάχια τοῦ Δανιὴλ καὶ τῆς Ἑσθήρ, δεχόμενος αὐτὰ μάλ-
λον ὡς κανονικά· εἰδικῶς μάλιστα περὶ τῆς Ἑσθήρ παρατηρεῖ γενικῶς :
«δοκεῖ δεκτέα εἶναι παρὰ τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ»¹.

Ἡ ἀνωτέρω περὶ τῶν δευτεροκανονικῶν ἢ ἀναγινωσκομένων βιβλίων
τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γνώμη τοῦ Κριτοπούλου εἶναι ἀναμφιβόλως ἀπηνυ-
σμένη ἐκ τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς Προτεσταντικῆς, ὡς
τινες κακῶς ὑπέλαβον². Διότι περὶ αὐτῶν ἐπικρατεῖ διχογνωμία καὶ ἀβεβαι-
ότης ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Θεολογίᾳ, ἀπὸ τῆς ἀρχαίας μέχρι τῆς συγχρόνου, τῶν
μὲν διαστελλόντων ταῦτα τῶν πρωτοκανονικῶν, τῶν δὲ ὑπεραμυνομένων τῆς
κανονικότητος αὐτῶν, οὕτως ὥστε τὸ ζήτημα τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ ἄλυ-
τον εἰσέτι ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ³. Οὕτω τὰ ἀναγινωσκόμενα ἢ δευτε-
ροκανονικά βιβλία διέστελλον τῶν πρωτοκανονικῶν ἢ ἐν Λαοδικεῖα τοπικῇ
Σύνοδος τοῦ 365⁴, ὁ Μελίτων ὁ Σάρδεων⁵, ὁ Ὁριγένης⁶, ὁ Ἰούλιος ὁ
Ἀφρικανός⁷, ὁ μέγας Ἀθανάσιος⁸, ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων⁹, ὁ Ἀμφι-
λόγιος Ἰκονίου¹⁰, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός¹¹, ὁ Ἐπιφάνιος¹², ὁ Θεόδω-
ρος Μοψουεστίας¹³, ὁ συγκεντρώσας καὶ ὁρθῶς διατυπώσας τὴν μέχρι αὐτοῦ
ἐπικρατοῦσαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δογματικὴν διδασκαλίαν Ἰωάννης ὁ Λαμα-
σκηγός¹⁴, ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος¹⁵, ὁ Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως¹⁶,

1. Ἀπόκρισ. 3. Ἀνωτέρω σ. 74.

2. Οὕτως οἱ R. Hofmann, μν. ἔ. σ. 139. A. Palmieri, μν. ἔ. τ. I. σ. 575.
F. Gavin, μν. ἔ. σ. 212. V. Grumel, ἔνθ' ἄν. σ. 1625. M. Jugie, μν. ἔ. τ.
I. σ. 512, καὶ ἄλλοι.

3. Βλέπ. πλατύτερον ἰδ. K. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, περὶ τῶν
Ο' ἐρμηνευτῶν, τ. Δ' σ. 105 ἐξ. Π. Μπρατσιώτου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Π. Δια-
θήκην, Ἀθῆναι 1937, σ. 499 ἐξ. Β. Ἀντωνιάδου, Ἐγγεμίδιον εἰσαγωγῆς εἰς
τὰς Ἀγίας Γραφάς, Ἀθῆναι 1937, τ. Α' σ. 291 ἐξ.

4. Γ. Πάλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων,
Ἀθῆναι 1853, τ. III. σ. 225. Τινὲς ὅμως δὲν θεωροῦσι γνήσιον τὸν εἰς τὰ ἀναγι-
νωσκόμενα ἀναφερόμενον 60 κανόνα τῆς Συνόδου ταύτης.

5. Παρ' Ἐϋσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορ. 4,26. Migne P. G. 20, 396/7.

6. Αὐτόθι 6,25, σ. 580/1.

7. Ἐπιστολὴ πρὸς Ὁριγένην. Migne P. G. 11, 41 ἐξ.

8. Πασχάλιος ἐπιστολὴ 39 τοῦ ἔτους 365, ἐν Γ. Πάλλη καὶ Μ. Ποτλῆ,
μν. ἔ. τ. IV. σ. 80, 398.

9. Κατήχ. 4, 33-36. Migne P. G. 33, 493-500.

10. Ἰαμβοὶ πρὸς Σέλευκον. Migne P. G. 37, 1594/6.

11. Ἐπη Α' 1, 12. Migne P. G. 37, 472/4.

12. Περί μέτρων καὶ σταθμῶν 4 ἐξ. καὶ 22 ἐξ. Κατὰ Αἰγῆσ. 8, 6. Migne P. G.
43, 244 ἐξ., 277 ἐξ. καὶ 41, 213.

13. Βλέπ. Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, Ἀθῆναι 1930, σ. 341/2.

14. Ἐκθ. ὁρθ. πίστ. 4, 17. Migne P. G. 94, 1180, ἔνθα περὶ τῆς Σοφίας Σελο-
μῶντος καὶ τῆς Σοφίας Σειράχ παρατηρεῖ, ὅτι εἶναι ἐνάρετοι μὲν καὶ καλαί, ἀλλ'
οὐκ ἀριθμοῦνται, οὐδ' ἔκλειντο ἐν τῇ κιβωτῷ.

15. Σχόλια. Πρᾶξ. 2, 1-4. Migne P. G. 86. I, 1200/4.

16. Χρονογραφία. Migne P. G. 100, 1057.

καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει τοπικὴ Σύνοδος τοῦ 1672¹, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις², ὁ Ἀντ. Μοσχόπουλος³, ὁ Θεόφιλος Καμπανίας⁴, ὁ Ἀθ. Πάριος⁵, ὁ Α. Δ. Κυριακός⁶, ὁ Β. Ἀντωνιάδης⁷ καὶ συγγραφεῖς τινες Κατηχήσεων, ἐν οἷς καὶ ὁ Κ. Καλλίνικος⁸. Οὐ μόνον δὲ ἀνατολικοὶ ἀλλὰ καὶ ἱκανοὶ δυτικοὶ θεολόγοι ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων μέχρι τῆς Τριδεντινῆς Συνόδου ἐγένοντο τῆς γνώμης ταύτης⁹, ἐξ ὧν μνημονευτέοι ἰδιαιτέρως οἱ ἀρχαῖοι Λατῖνοι Πατέρες Ἰλάριος Πικταβίου, Ἰερωνύμος, Ρουφῖνος, μέγας Γρηγόριος ὁ Διάλογος καὶ Ἰούλιος ὁ Ἀφρικανός¹⁰. Τούτους ἀκολουθοῦσιν ἀπὸ τοῦ ἡ' αἰῶνος καὶ οἱ Ρῶσοι θεολόγοι Θεοφάνης Προκοποβίκιος, Μακάριος, Φιλάρετος καὶ ἄλλοι, ὧν ἡ διδασκαλία ἐπεκράτησε κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν τῇ Ρωσικῇ Ἐκκλησίᾳ¹¹, διὰ δὲ τῆς μεταφράσεως τῆς Κατηχήσεως τοῦ Φιλαρέτου εἰς τὴν ρουμανικὴν, σερβικὴν καὶ βουλγαρικὴν γλῶσσαν ἐγένετο δεκτὴ αὕτη καὶ ὑπὸ Ῥουμάνων, ὡς οἱ Onciul, Olariu, Melchisedec καὶ Tarnavschi, Βουλγάρων, ὡς οἱ Popon καὶ Markowski, καὶ Σέρβων θεολόγων. Ἀντιθέτως ὁμως τὴν κανονικότητα τῶν ἀναγνωσκομένων ἐδίδαξαν ἢ ἐν Ἰπῶνι (393) καὶ ἡ Γ' ἐν Καρθαγένῃ (397) τοπικαὶ Σύνοδοι, ἃς ἐπεκύρωσεν ἡ Πενθέκτη ἢ ἐν Τρούλλῳ οἰκουμενικὴ Σύνοδος, κατὰ δὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰερωνύμου καὶ ἡ Α' οἰκουμενικὴ Σύνοδος, χρησιμοποίησασα ὡς κανονικὸν βιβλίον τὴν Ἰουδαίθ, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων (ἀμέσως ἢ ἐμμέσως διὰ μαρτυριῶν ἐξ αὐτῶν), οἷοι οἱ μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Νύσσης, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Θεοδώρητος Κύρου, Ἰωάννης Χρυσόστομος, Λακτάντιος, Ἀμβρόσιος, Ἀύγουστίνος, Εὐφραῖμ ὁ Σύρος, Θεόδωρος Ἡρακλείας, Φώτιος καὶ ἅπαντες σχεδὸν οἱ βυζαντινοὶ θεολόγοι, μετὰ δὲ τὴν ἄλωσιν αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει-Ἰασίῳ τοῦ 1642 καὶ Ἱεροσολύμοις τοῦ 1672 τοπικαὶ Σύνοδοι, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τῶν νεωτέρων ὀρθοδόξων θεολόγων, ὡς ὁ Γ. Κορέσσιος, Α. Στούρτζας, Κ. Οἰκονόμος, Κ. Κοντογόνης, Ζ. Ῥώσης, Ἰ. Μεσολωρᾶς, Κ. Δυοβουνιώτης, Π. Μπρατσιώτης, πολλοὶ συγ-

1. Ε. Κ. Πηθεῖ, μν. ἔ. τ. 11. σ. 225. 1. Μεσολωρᾶς, μν. ἔ. τ. Α' παράρτ. σ. 144.

2. Θεολογικόν, ἔκδ. Α. Λοντοπούλου, Βενετία 1872, σ. 29.

3. Ἐπιτομὴ Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς Θεολογίας, Κεφαλληνία 1851, σ. 11/2.

4. Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας, Ἀθήναι 1908, σ. 118.

5. Ἐπιτομὴ εἴτε συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων, Λειψία 1806, σ. 23.

6. Ἐν Revue internationale de Théologie 5 (1897) 9.

7. Μν. ἔ. τ. Α' σ. 293 ἔξ.

8. Ἱερὰ Κατήχησις, Ἀθήναι, σ. 9.

9. Πρβλ. Β. Ἀντωνιάδου, μν. ἔ. τ. Α' σ. 295-302.

10. Βλέπ. αὐτόθι τὰς σχετικὰς παραπομπάς.

11. Πρβλ. Μ. Jugie, Le canon de l'Ancien Testament dans l'Église russe depuis le XVIII. siècle, ἐν Échos d'Orient 10 (1907) 264 ἔξ.

γραφεῖς Κατηγήσεων καὶ ἄλλοι ¹. Ἀπόπειραν προσεγγίσεως καὶ συμβιβασμοῦ μᾶλλον τῶν δύο ἀνωτέρω γνωμῶν ποιεῖται ὁ Χ. Ἀνδροῦτσος, ἀποδεχόμενος μὲν τὸ κανονικὸν κύρος τῶν ἀναγινωσκομένων, θεωρῶν δ' ὅμως καλόν, «ὅπως φυλάττεται ἡ ἀρχαία καὶ ἱστορικὴν μᾶλλον σημασίαν ἔχουσα διάκρισις εἰς κανονικὰ καὶ εἰς ἀναγινωσκόμενα»². Οὕτως, ἄρα, «δὲν ἐλύθη διὰ σαφοῦς ἀποφάνσεως καθολικοῦ κύρους τὸ ζήτημα τοῦ κανόνος τῆς Π. Διαθήκης ἐν τῇ ἀδιαιρέτῳ Ἐκκλησίᾳ τῶν 8 πρώτων αἰώνων, ὅθεν ἐξηγούνται καὶ αἱ περὶ τῶν πλείστων ἀναγινωσκομένων ἀμφιβολίαι ἐπιφανῶν αὐτῆς ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ συγγραφέων»³, ἡ αὐτὴ δὲ διχογνωμία καὶ ἀβεβαιότης ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ ταῦτα μέχρι σήμερον ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ὁ Κριτόπουλος ἀποφανθεὶς ὡς ἀπεφάνθη περὶ τῶν ἀναγινωσκομένων ἀπλῶς παρέλαβε παρὰ τῶν ἀνωτέρω Πατέρων καὶ υἰοθέτησε τὴν ἐτέραν περὶ τῶν βιβλίων τούτων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Θεολογίᾳ καὶ Ἐκκλησίᾳ φερομένην ἐκδοχὴν, καὶ μάλιστα ἐν τῇ πλεόν ἡπία καὶ συμβιβαστικῇ μορφῇ αὐτῆς, ἣ μᾶλλον ἔτεμε «μέσσην τινὰ ὁδὸν μεταξὺ τῆς Λουκαρείου καὶ τῆς Δοσιθεεῖου Ὁμολογίας καὶ ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ»⁴, ἀποφυγῶν τὰς ἀκρότητας τῆς ἀνωτέρω θεολογικῆς γνώμης, ἐφ' ὅσον δὲν θεωρεῖ τὰ ἀναγινωσκόμενα ὡς ἀπόβλητα, ἀλλ' ὡς πολλὰ ἡθικὰ καὶ πλείστου ἐπαίνου ἄξια περιέχοντα, ἀκριβῶς ὡς ἔπραξε βραδύτερον καὶ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ 1672 τοπικῆ Σύνοδος, ἀποκαλέσασα ταῦτα «καλὰ καὶ ἐνάρετα»⁵. Καταλήγομεν λοιπὸν εἰς τὸ ἀνεπίδεκτον ἀμφισβητήσεως συμπέρασμα, ὅτι ἐν τῷ ζητήματι τῶν δευτεροκανονικῶν βιβλίων τῆς ἁγίας Γραφῆς ὁ Κριτόπουλος, μακρὰν πάσης προτεσταντικῆς ἐπιδράσεως, ἠκολούθησεν ἀπλῶς τοῖς διαστέλλουσι ταῦτα τῶν πρωτοκανονικῶν ἀρχαίοις Πατράσι τῆς Ἐκκλησίας, δεδομένου ὄντος ὅτι «ἐν τῇ ἀρχαίᾳ καὶ ἀδιαιρέτῳ Ἐκκλησίᾳ ὀλίγοι μόνον (;) εἶχον ἅπαντα ἐν ἴσῃ μοίρᾳ, οἱ δὲ πλείονες διέκρινον αὐστηρῶς μεταξὺ κανονικῶν βιβλίων καὶ ἀναγινωσκομένων, μὴ ἀξιοῦντες ταῦτα τοῦ αὐτοῦ κύρους καὶ τῆς αὐτῆς τιμῆς πρὸς ἐκεῖνα»⁶. Οὐ μόνον δὲ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἱστορικῆς ἀναδρομῆς δικαιολογεῖται καὶ ἐξηγεῖται ἡ περὶ τῶν ἀναγινωσκομένων ἐνδιάμεσος καὶ συνδιαλλακτικὴ γνώμη τοῦ Κριτοπούλου, ἀλλ' ἐπὶ πλεόν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὀφείλεται ἀναμφιβόλως αὕτη καὶ εἰς τὰς διαλλακτικὰς καὶ συμβιβαστικὰς τάσεις αὐτοῦ, νομίζοντος ὅτι διὰ τῆς τοιαύτης ἀποφυγῆς τῶν ἄντικρυς ἀντιθέτων διδασκαλιῶν τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Καλβινιστῶν θὰ προσείλκεν ἔτι μᾶλλον τοὺς συντηρητικωτέρους Διαμαρ-

1. Πρβλ. τὰς σχετικὰς παραπομπὰς ἐν Π. Μπρατσιώτου, μν. ἔ. σ. 501 ἔξ.

2. Δογματικὴ σ. 6 καὶ Συμβολικὴ² σ. 142.

3. Π. Μπρατσιώτου, μν. ἔ. σ. 513.

4. Αὐτόθι σ. 518.

5. Παρὰ Ε. Kimmel, μν. ἔ. τ. II. σ. 225. I. Μεσολωρῆ, ἐνθ. ἀν. σ. 144.

6. Β. Ἀντωνιάδου, μν. ἔ. τ. Α' σ. 298.

τυρομένους πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν, ὡς τοὺς Λουθηρανούς, ἀκριβῶς ὡς τοῦτο βραδύτερον ἔπραξαν ἐπισημότερον ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας καὶ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ αἱ ὀρθόδοξοι ἀντιπροσωπεύει ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν Παλαιοκαθολικῶν ἐν Βόννῃ τῷ 1874 καὶ ἐν τῇ μεικτῇ δογματικῇ Ἀγγλορθοδόξῳ Ἐπιτροπῇ ἐν Λονδίῳ τῷ 1931¹.

Τέλος ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐπιτρέπει εἰς τε τοὺς κληρικούς καὶ τοὺς λαϊκοὺς τὴν ἐλευθέραν ἀνάγνωσιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς ἁγίας Γραφῆς, τῇ ἐπικουρίᾳ σχολίων συλλεχθέντων ἐν ἐπιτομῇ ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας· ὁμοίως δ' ἐπιτρέπει καὶ τὴν μετάφρασιν αὐτῆς τε καὶ τῆς θείας λειτουργίας εἰς πάσας τὰς γλώσσας τῶν ὀρθοδόξων λαῶν, καὶ ἐντεῦθεν πάντες οἱ ὀρθόδοξοι λαοὶ ἔχουσι μεταφράσει ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν γλώσσῃ τὴν τε ἁγίαν Γραφὴν καὶ τὰς κοινὰς καὶ νενομισμένας προσευχὰς καὶ χρησιμοποιοῦσιν αὐτὰς ἀενάως ἐν τῇ λατρείᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ προσέτι ὕμνοῦσι τὸν Θεὸν «οὐ δι' ὄργάνων ἀψύχων καὶ ἰουδαϊκῶν, ἀλλὰ διὰ μόνης φωνῆς ζώσης καὶ λογικῆς»².

β') *Ἡ ἱερὰ Παράδοσις*. Ἡ ἱερὰ Παράδοσις, «ἄγραφον ρῆμα Θεοῦ» οὐσα, εἶναι ἡ ἕτέρα πηγὴ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἰσοστάσιος τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ, «γραπτὸν θεῖον ρῆμα» οὐση. «Ἄγραφον δὲ ρῆμα Θεοῦ λέγεται αἱ τῆς Ἐκκλησίας παραδόσεις, ἃς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀγράφως καὶ μυστικῶς ταύτη παρέδωκε». Π. γ. «ἡ μὲν ἁγία Γραφὴ προστακτικῶς ἡμῖν ἐπιτάττει τὰ μυστήρια... ἡ Ἐκκλησία δέ, ἐξ Ἀγίου Πνεύματος κινουμένη, τὸν τρόπον διατάττει, τὰ πολλὰ μέντοι ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς συλλέγουσα»³. Οὕτως, ἄρα, ἡ ἁγία Γραφὴ καὶ ἡ ἱερὰ Παράδοσις, ἀμρότεραι «ρῆμα Θεοῦ» οὐσαι, ἀλληλοσυμπληροῦνται ἀμοιβαίως, εὐρισκόμεναι ἐν στενοτάτῃ καὶ ἀδιασπᾶστῳ σχέσει πρὸς ἀλλήλας· ἡ μὲν ἁγία Γραφὴ εἶναι βᾶσις καὶ προϋπόθεσις καὶ ἀφετηρία τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, ἡ δὲ ἱερὰ Παράδοσις ἐρμηνεύει, διασαφηνίζει, ἀναπτύσσει καὶ συμπληροῖ τὴν ἁγίαν Γραφὴν. Τὰ αὐθεντικώτατα δὲ γραπτὰ μνημεῖα, ἐν οἷς φέρεται ἡ ἱερὰ Παράδοσις, εἶναι αἱ ἀποφάσεις τῶν ἐπτὰ οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀναγνωρισθεῖσων τοπικῶν «ἐπτὰ γὰρ καὶ μόνas οἰκουμενικὰς Συνόδους ἡμεῖς ἀποδεχόμεθα, καθ' ὅσον τῶν τοπικῶν, εἰτοῦν μερικῶν, ὅσας αἱ οἰκουμενικαὶ ἐπτὰ ἐδέξαντό τε καὶ ἐβεβαίωσαν»⁴. Ἡ ἱερὰ Παράδοσις διακρίνεται εἰς δογματικὴν, ἀναφερομένην εἰς τὰ δόγματα, καὶ εἰς τελετουργικὴν, ἀναφερομένην εἰς τὰς τελετὰς καὶ ἄλλα σεπτὰ ἔθιμα καὶ παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας. «Θεωροῦνται δὲ αἱ παρα-

1. Πρβλ. Α. Δ. Κυριακοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1898, τ. III. σ. 426. «Ἐκκλησία» 10 (1932) 58 ἔξ., 150 ἔξ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 367.

2. Ἀποκρίσ. 17 καὶ 18.

3. Ὁμολογ. 7.

4. Ὁμολογ. 15.

δόσεις ἢ περὶ δόγματα ἢ περὶ τελετάς. Καὶ δογματικαὶ μὲν εἰσιν, ὅσον ὑπόστασις καὶ πρόσωπον περὶ Θεοῦ, τριάς, ὁμοούσιον, ἕνωσις δύο φύσεων ἐν μιᾷ ὑποστάσει, θεάνθρωπος, παθητὸς σαρκί, ἀπαθὴς θεότητι, τρόπος ἀντιδόσεως κ.λ.π. Ταῦτα πάντα κατὰ μὲν τὴν λέξιν λέγεται παραδόσεις, κατὰ δὲ τὴν ἔννοιαν οὐκ εἰσὶ παραδόσεις, ἀλλ' ἀνάπτυξις καὶ σαφήνεια τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς. Εἰ γὰρ καὶ αὐτολεξεῖ ταῦτ' οὐχ εὔρηται ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ, ἀλλ' ἡ ἔννοια τούτων ἔστιν ἐν ἐκείνῃ ὑπὲρ τὸν ἥλιον λάμπουσα. Αὐτὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλαι τοιαῦται λέγονται παρ' ἡμῖν παραδόσεις καταχρηστικῶς, τῇ δ' ἀληθείᾳ εἰσὶ δόγματα. Αἱ δὲ περὶ τὰς τελετάς παραδόσεις εἰσιν αἱ ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων ἢ τῶν ἐκείνων διαδόχων παραδοθεῖσαι τῇ Ἐκκλησίᾳ, οὐ μόνον κοσμιότητος καὶ εὐταξίας ἕνεκα, ἀλλὰ καὶ τινος θεωρίας ὑψηλοτέρας συμβολικῶς ὑπονοουμένης. Ὅμως καὶ αὗται δοκοῦσι πως ἐξηρητῆσθαι τοῦ θείου ρήματος, εἰ καὶ μὴ σαφῶς, ὡς αἱ ἄνωθεν, ἀλλὰ γοῦν αἰνιγματωδῶς πως καὶ συνεσκιασμένως¹. Κατὰ ταῦτα αἱ δογματικαὶ μὲν παραδόσεις, «ἀνάπτυξις καὶ σαφήνεια τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς» οὔσαι, εὔρηται ἐν αὐτῇ ἢ αὐτολεξεῖ ἢ κατ' ἔννοιαν, διατυποῦνται δὲ καὶ ἀνακηρύσσονται ἐπισήμως εἰς δόγματα ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, «ἐξ Ἁγίου Πνεύματος κινουμένης». Πᾶσαι δὲ αἱ ἄλλαι ἐκκλησιαστικαὶ παραδόσεις, «ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων ἢ τῶν ἐκείνων διαδόχων παραδοθεῖσαι τῇ Ἐκκλησίᾳ», ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς ἢ σαφῶς ἢ αἰνιγματωδῶς καὶ συνεσκιασμένως. «Αἱ πλείους δὲ τούτων ἢ καὶ πᾶσαι σχεδὸν ἔχουσιν ἀφορμὴν τινα παρὰ τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς· πλὴν οὐδεμία τούτων ἐπιανεόηται τοῖς Πατράσιν ἄνευ τινὸς μυστικωτέρας θεωρίας»². Ἄξιον ἰδιαίτερας ἐξάρσεως εἶναι, ὅτι αἱ ἐκκλησιαστικαὶ παραδόσεις εἶναι ἀρχαιόταται, ἀναγόμεναι μέχρι τῶν Ἀποστόλων, οὐδεμία δ' ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀμάρτυρος, «ἀλλὰ περὶ ἐκάστης τούτων ἔχομεν τὸν μαρτυροῦντα, καὶ τοῦτον οὐ τὸν τυχόντα, ἀλλ' ἢ σύνοδον, ἢ τοὶ οἰκουμενικὴν ἢ τοπικὴν, ἢ ἅγιόν τινα τῆς Ἐκκλησίας»³. Διὸ «περὶ ἐκάστης τούτων τῶν παραδόσεων δύναται ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία τὸν πρόσφορον λόγον ἀποδοῦναι, ὡς μηδένα τῶν σωφρονοούντων ἀντειπεῖν ἔχειν, ἀλλὰ πάντας συμφάσκειν αὐτῇ ὀρθῶς φρονούσῃ»⁴. Ἐπὶ πλέον πᾶσαι αἱ ὀρθόδοξοι παραδόσεις εἶναι ἀρχαῖαι, γνήσιαι, ἄνευ προσθαφαιρέσεων καὶ χρησιμοι, «εἰ μόνον μετὰ τοῦ προσήκοντος λόγου καὶ ἄνευ καταχρήσεως λαμβάνονται· πανταχοῦ γὰρ ἡ κατάχρησις κακόν... οὕτω καὶ ἡ ἀληθὴς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία οὐ διότι τινὲς ἀλόγως καὶ ἀκόσμως ταῖς παραδόσεσι χρῶνται, ἀποβλήτους ταύτας ἡγεῖται, ἀλλὰ προτρέπεται τοὺς εὐσεβεῖν αἰρουμένους εὐσεβεῖ λόγῳ ταύταις χρῆσθαι καὶ τῆς ἀπὸ τούτων ὠφελείας μὴ στε-

1. Ἀπόκρισ. 4. Ἄνωτ. σ. 75.

2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι.

4. Ὁμολογ. 14.

ρεῖσθαι»¹. «Ὅθεν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους καὶ τοὺς Λατίνους, «αὕτη ἐστὶν ἡ γνώμη τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, δηλ. μῆτε τὰς ὑπὸ πολλῶν μαρτυρουμένας ἀποβάλλειν καὶ ἀποπτύειν, ὡς τολμῶσί τινες, μῆτε αὖ τὰς ὑπὸ τῶν νεωτερικῶν, ὁσημέραι σχεδόν, τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπισωρευομένας παραδέχσθαι»². «Εἰσὶ μὲν οὖν αἱ κυριώτεραι παραδόσεις τῆς ἀρχαιοτάτης Ἐκκλησίας, αἱ μέχρι τῆς σήμερον παρὰ τῇ ταύτῃ διαδεξαμένη Ἀνατολικῇ καὶ φωταυγεί Ἐκκλησίᾳ σφύζονται ἀκραιφνῶς καὶ ἄνευ τῆς οἰασοῦν προσθαφαιρέσεως, αὗται : ἡ τιμὴ τῶν ἁγίων εἰκόνων καὶ τῶν ἁγίων λειψάνων, ἡ ἐπίκλησις τῶν ἁγίων, ἡ παρατήρησις τῆς τεσσαρακονθήμερου νηστείας πρὸ τοῦ πάσχα, ὁμοίως καὶ ἡ παρατήρησις τῶν τεσσάρων καὶ ἕκτων ἡμερῶν πασῶν τῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἑβδομάδων³, ἡ τάξις τῶν μοναχῶν⁴, τὸ εὐχεσθαι ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, τὸ εὐχεσθαι κατὰ ἀνατολᾶς⁵, τὸ μὴ κλίνειν γόνυ ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ καὶ καθ' ὅλην τὴν Πεντηκοστήν»⁶, εἰς ἃς προσθετέαι καὶ αὗται : «σημειοῦσθαι τῷ τύπῳ τοῦ τιμίου σταυροῦ,

1. Αὐτόθι.

2. Ἀπόκρισ. 4.

3. Περὶ τῆς νηστείας ἐν γένει βλέπ. ἐκτενῶς Ὁμολογ. 18 καὶ Ἀπόκρισ. 4.

4. Περὶ τῶν μοναχῶν βλέπ. ἐκτενῶς Ὁμολογ. 19. Ἀξιοσημείωτα ἰδίως εἶναι ταῦτα : «Ἡ τῶν μοναχῶν τάξις δοκεῖ μὴ χθές καὶ πρότερα ἀρξαμένη, ἀλλὰ κατ' ἀρχὰς τῶν τῆς Ἐκκλησίας κηρίδιων ἔτι καταβαλλομένων. Ἔοικε δὲ μῆτε πρὸς σύστασιν τῆς Ἐκκλησίας μῆτε πρὸς τὴν ἐκείνων αὐτῶν σωτηρίαν ἀναγκαίως τι συνεισφέρειν δύνασθαι. Ἡ τε γὰρ Ἐκκλησία ἄνευ μοναχῶν δ'ναται συστήναι, κάκεινοι δὲχα τοῦ ἐπαγγέλματος δύνανται σωθῆναι, ὥσπερ καὶ οἱ λοιποὶ λαϊκοὶ χριστιανοί, ἀλλ' οἶον κόσμος τις καὶ καλλωπισμός, τῇ Ἐκκλησίᾳ διαπρέπων. Ἐπειδὴ γὰρ αὕτη παρὰδεισος, εἰτοῦν κῆπος Θεοῦ, νοητός καλεῖται, τὸν δὲ κῆπον πολλὰ καὶ διάφορὰ ἐστὶ τὰ κοσμοῦντα... οὕτως ἐχρῆν καὶ τὸν νοητὸν κῆπον τοῦ Θεοῦ, τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν, ποικίλαις διαγωγαῖς κοσμεῖσθαι, πάσαις μέντοι θεαρέστοις καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐχούσαις, ὅς ἐστιν ἡ τῆς αἰωνίου ζωῆς ἐπίτευξις. Ἐτι τῶν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας τὰ μὲν ἐστὶν ἐπιταγματικά καὶ ἀναγκαῖα, οἶον τὸ μὴ φονεύειν, μὴ κλέπτειν, μὴ μοιχεύειν κ. τ. ὅ., τὰ δὲ ἐπιταγματικά μὲν ὡς ἀναγκαῖα οὐκ ἂν εἶη, ἐπαινετὰ δὲ ἄλλως καὶ πολλῶν ἐγκωμίων ἄξια, οἶον τὸ τῆς ἀληθοῦς παρθενίας κατόρθωμα, ἡ ἐσχάτη ἀκτημοσύνη, ἡ ἄκρα ὑπομονή... ἡ παντελής ἀπαλλαγὴ τῶν τοῦ κόσμου θορυβῶν. Ἐχρῆν δὲ εἶναι τινὰς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, οἱ καὶ ταῦτα μετέλθοιεν, ἵνα μὴ παντελῶς ἀργὰ ἢ τὰ κυριακὰ ρήματα, ὅπερ οὐ τὸ τυχὸν αἰσχος προσῆψεν ἂν τῇ χριστιανικῇ διδασκαλίᾳ, μηδενὸς ὄντος τῶν τούτων ἀντιποιοιμένων... Πρὸς τούτοις, πάντες μὲν οἱ χριστιανοί, οἱ τε λαϊκοὶ οἱ τε μοναχοὶ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ στοχαζόνται, ὅς ἐστιν ἡ ἐν Χριστῷ αἰώνιος ζωὴ—οὐδεὶς γὰρ ἐπιτεύξεται ταύτης ὀλιγορῶν—δοκεῖ δὲ ἡ τῶν μοναχῶν ὁδός, ἀπηλλαγμένη οὖσα τῶν τοῦ κόσμου θορυβῶν, οὐ μικρῶν ἐμποδίων τῇ ἀρετῇ ὄντων, ἐπιτομωτέρα εἶναι καὶ ῥῶν πρὸς τοῦτο ἢ ἡ τῶν λαϊκῶν, ὑπὸ μάρτυρι τῷ Ἀποστόλῳ (Α' Κορ. 7, 32—33)... Αἱ εὐχαὶ δὲ εἰτοῦν ἐπαγγελίας τῶν ἡμετέρων μοναχῶν εἰσὶν αὗται : σωφροσύνη, ἀκτημοσύνη, ὑπακοή καὶ ὑπομονή».

5. Βλέπ. Ὁμολογ. 21.

6. Ὁμολογ. 14 καὶ 22.

κατὰ τόνδε τὸν χρόνον ἄγειν τὸ Πάσχα, διὰ ἱεροπρεπῶν καὶ τῶν κοινῶν διαφερόντων ἐνδυμάτων ἱεροουργεῖν τὰ μυστήρια, λύχνους τε καὶ θυμιάματα τοὺς ναοὺς καλλωπίζειν» καὶ ἄλλαι¹. Ἀξιοσημείωτον τέλος εἶναι, ὅτι, φυλάττοντες τὰς ἀνωτέρω ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις «οὐ μέντοιγ' οἴομεθα συμβάλλεσθαι ταύτας ἀναγκαίως εἰς τὴν ἡμῶν σωτηρίαν—οὐδὲν γὰρ ἀπλῶς ἀναγκαῖον πρὸς τοῦτο πλὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ αὐτοῦ ρήματος—δύναται γὰρ καὶ τὰ μυστήρια ἱεροουργηθῆναι ἄνευ τῶν ρηθεισῶν τελετῶν—εἴρηται γὰρ καὶ τὴν μαῖαν βαπτίζειν ἐν ἀνάγκῃ ἄνευ τῆς οἴασούν τελετῆς—καὶ τῶν λοιπῶν μὴ παρουσῶν, οὐδὲν ἦττον τὴν χριστιανικὴν πίστιν σώζεσθαι ἐξ ὁλοκλήρου. Φυλάττομεν δ' ὅμως διὰ τε τὸν κόσμον καὶ τὴν εὐπρέπειαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τὴν τιμὴν τῶν ἁγίων ἐκεῖνων Πατέρων, τῶν ταύτας παραδόντων; καὶ ἵνα μὴ ὑπερήφανοι καὶ ἰσχυρογνώμονες καὶ φιλόνοικοι δόξωμεν, ὀλιγορῶντες μὲν τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ εἰς ταύτην ὑβρίζοντες, ἦν στῦλον καὶ ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας ὃ Ἀπόστολος ἐκάλεσεν², ἐθέλοντες δὲ τὴν ἡμῶν γνώμην συστῆσαι»³.

1. Ἀπόκρισ. 4.
2. Α' Τιμ. 3, 15.
3. Ὁμολογ. 22.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργιάδου Β.**, Μία διόρθωσις—Βιβλία ἀρτιφανῆ—Σημειώσεις περὶ Μητροφάνους τοῦ Κριτοπούλου, ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» 3 (1882—1883) 634-636, 5 (1884—1885) 101-107, 3β (1886 Περ. Β') 37-42.
- Δημητρακοπούλου Α.**, Δοκίμιον περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Μητροφάνους τοῦ Κριτοπούλου, Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, Λειψία 1870.
- Dietelmair J., De Metrophane Critopulo, hujus Academiae quondam cive tandem patriarcha Alexandrino, Altdorfii 1769.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Von Metrophane Critopulo, ἐν ταῖς ἐαυτοῦ Theologische Betrachtungen von vermischtem Inhalt, τ. I. σ. 386-395, Altdorf und Nürnberg 1769.
- Dräseke J., Metrophanes Critopulos, ἐν «Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie», N. F. 1 (1893) 579-598.
- Δουβονιᾶτου Κ.**, Μητροφάνης Κριτόπουλος, (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Ἱεροῦ Συνδέσμου»), Ἀθῆναι 1915.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Μητροφάνους Κριτοπούλου ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ πρὸς Κουέκκιον, ἐν «Ἱερῷ Συνδέσμῳ» 11 (ἀριθ. 255/15 Δεκεμβρίου 1915) 14-15.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Μητροφάνους Κριτοπούλου ἀνέκδοτος Γραμματικὴ τῆς ἀπλῆς Ἑλληνικῆς, ἐν «Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου, τ. I. Ἀθῆναι 1926, σ. 97-123.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Ἡ φιλοθήκη τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου, (Ἀνάτυπον ἐκ τῶν «Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν»), Ἀθῆναι 1938.
- Fabricii J. (Harles), Bibliotheca Graeca, τ. XI. Hamburgi 1808.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Historiae Bibliothecae Fabricianae, ἰδ. τ. V. Wolfenbuttelii 1722.

- Geyer W., Ein Unionsversuch zwischen der griechischen und evangelischen Kirche in den Jahren 1624—1627, ἐν «Jahrbuch für die evangelisch—lutherische Landeskirche Bayerns», 20 Jahrgang 1925/26 σ. 59-73.
- Golubovich G., Pietro Vernieri, *Chroniche e Annali di Terra santa*, Quaracchi 1929.
- Grumel V., Métrophane Critopoulos, ἄρθρον ἐν «Dictionnaire de Théologie Catholique», ὑπὸ A. Vacant et E. Mangenot, τ. X.—2, σ. 1622-1627.
- Hevmann Chr., *Pocile sive Epistolae miscellaneae ad literatissimos aevi nostri viros*, τ. I—III. Hallae 1722-1729.
- Hofmann G., Griechische Patriarchen und römische Päpste. III—2. Metrophanes Kritopoulos, ἐν «Orientalia Christiana», Vol. XXXVI.—2. (1934) Num. 97.
- Θέμελη Τιμοθέου**, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου ὡς φοιτητοῦ τῆς Ὁξφόρδης, ἐν «Νέα Σιών» 9 (1909) 291-296.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Ἑλλήνων ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν πατριῆιον Ἰούνιον, αὐτόθι 5 (1907) 305-307.
- Jugie M., *Theologia dogmatica christianorum orientalium*, Parisiis 1926 ἐξ.
- Καρμίρη Γ.**, Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνεκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη, Ἀθήναι 1937.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, τ. I. Ἀθήναι 1937.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Μητροφάνους Κριτοπούλου, Λόγος πανηγυρικός ἅμα καὶ δογματικός εἰς τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Κυρίου, ἐν «Νέα Σιών» 36 (1941) 129-144, 273-281.
- Kimel—Weisserborn, *Monumenta fidei Ecclesiae Orientalis*, Jenae 1850.
- Λάμπρου Σ.**, Νέος Ἑλληνομνήμων 10 (1913) 322-328.
- Legrand E., *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix—septième siècle*, τ. I, II, IV, V. Paris 1894, 1896, 1903.
- Μαζαράκη Γ.**, Μητροφάνης Κριτόπουλος, Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, κατὰ τοὺς κώδικας τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλας πηγάς, Κάϊρον 1884.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀλεξάνδρεια 1932.
- Μεσολογᾶ Γ.**, Συμβολικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τ. Γ. Ἀθήναι 1883.
- Michalcescu J., *Θησαυρὸς Ὁρθοδοξίας. Die Bekenntnisse der griechisch—orientalischen Kirche*, Leipzig 1904.
- Neale J., *A history of the holy Eastern Church. The Patriarchate of Alexandria*, τ. II. London 1847.
- Palmieri A., *Theologia dogmatica orthodoxa*, τ. I. Florentiae 1911-1912.
- Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου**, Ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος ἐν Γενεύῃ, ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» 6 (1910) 207-212.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια 1935.
- Τοῦ αὐτοῦ**, Κύριλλος Λούκαρις, (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας»), Ἀθήναι 1939.
- Pichler A., *Geschichte des Protestantismus in der Orientalischen Kirche im 17. Jahrhundert, oder der Patriarch Cyrillus Lucaris und seine Zeit*. München 1862.
- Ρενιέρη Μ.**, Μητροφάνης Κριτόπουλος καὶ οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ φίλοι αὐτοῦ (1617—1628), Ἀθήναι 1893.

S U M M A R Y

Mr John Carmiris, professor of the Theological School of the Athens University, has published in the present issue—and in the two previous ones—of the quaterly «Theology» the above mentioned essay under the title «The Confession of Metrophanes Kritopoulos, his answers to Goad and his dogmatic teaching».

In the first part, by means of introduction, he presents the famous Confession of the Greek theologian and patriarch of Alexandria Metrophanes Kritopoulos—written at Helmstädt Germany in 1625; then he studies the unpublished answers of the Patriarch to the English theologian Thomas Goad, the text of which is reproduced from an autograph manuscript of Kritopoulos, held by the British Museum and registered «Harl. 5059». These answers mainly referring to practical matters can be characterized, as it mere, as the first «ébauche» of the Confession.

In the second part, the author develops systematically the dogmatic teaching of Critopoulos as contained in the latters three dogmatic essays—the «Confession», the «Answers to Thomas Goad», the «Panegyrical and dogmatic Homely concerning the incarnation and birth of our Lord, God and Saviour Jesus Christ» published by the same author (J. Carmiris), together with an introduction in the quaterly «New Sion», vol. 36, page 129, Jerusalem 1941.

In particular Professor Carmiris discusses those sections of Kritopoulos' dogmatic teaching in which he is wrongly assumed to hane enclined towards Protestant dogmatic conceptions, and proves that this contention is unfounded and unfair. Moreover, considering Kritopoulos as the forerunner of the contemporary œcumenical movement, the author describes shortly Kritopoulos' efforts at reunion in England, Germany and Switzerland, which he has studied in detail in two other publications «Metrophanes Kritopoulos and his unpublished correspondance», and «Orthodoxy and Protestantism», both published in Athens in 1937.

(3) Τρεῖς βιβλίου των βιβλίων 8.

Αλλά
... αἰώνιος πᾶσι
... αἰώνιος πᾶσι
... αἰώνιος πᾶσι

Ποῦ τούτου διαγνώμη μὲν φανὴν ὅτι οὐκ ἔστιν ἡλικία τῶν
Εὐρωπαίων· οἱ μὲν γὰρ τὰς ἀρχαῖς αἰῶνας οἰκοῦντες ἔτι οὐκ
προσβίασιν, οἱ δὲ ἀρχαῖς αἰῶνας οἰκοῦντες ἔτι οὐκ
τῶν ἀρχαῖς αἰῶνας οἰκοῦντες ἔτι οὐκ
ἀρχαῖς αἰῶνας οἰκοῦντες ἔτι οὐκ
τῶν ἀρχαῖς αἰῶνας οἰκοῦντες ἔτι οὐκ

α. πέντε τόμοι
... αἰώνιος πᾶσι
... αἰώνιος πᾶσι

Ἰ. γενν. ἔξοδος λουτῶν - ἀβύσσος - ἀστέρων

β. πέντε τόμοι
... αἰώνιος πᾶσι
... αἰώνιος πᾶσι

Ἰστορία τῶν τῶν Ναυῶν· κίβητος μετὰ τῆς Ρόδου· Βασιλευσῶν
περὶ τοῦ αἰῶνος τῆς Βασιλευσῶν· τῆς αἰῶνος τῆς
τῆς αἰῶνος τῆς Βασιλευσῶν· τῆς αἰῶνος τῆς

γ. πέντε τόμοι
... αἰώνιος πᾶσι
... αἰώνιος πᾶσι

Ἰστορία τῶν τῶν Ναυῶν· κίβητος μετὰ τῆς Ρόδου· Βασιλευσῶν
περὶ τοῦ αἰῶνος τῆς Βασιλευσῶν· τῆς αἰῶνος τῆς
τῆς αἰῶνος τῆς Βασιλευσῶν· τῆς αἰῶνος τῆς

δ. πέντε τόμοι
... αἰώνιος πᾶσι
... αἰώνιος πᾶσι

Ἰστορία τῶν τῶν Ναυῶν· κίβητος μετὰ τῆς Ρόδου· Βασιλευσῶν
περὶ τοῦ αἰῶνος τῆς Βασιλευσῶν· τῆς αἰῶνος τῆς
τῆς αἰῶνος τῆς Βασιλευσῶν· τῆς αἰῶνος τῆς

~~Ἰστορία τῶν τῶν Ναυῶν· κίβητος μετὰ τῆς Ρόδου· Βασιλευσῶν~~

Ἰστορία τῶν τῶν Ναυῶν· κίβητος μετὰ τῆς Ρόδου· Βασιλευσῶν
περὶ τοῦ αἰῶνος τῆς Βασιλευσῶν· τῆς αἰῶνος τῆς
τῆς αἰῶνος τῆς Βασιλευσῶν· τῆς αἰῶνος τῆς
τῆς αἰῶνος τῆς Βασιλευσῶν· τῆς αἰῶνος τῆς